

Tibori Szabó Zoltán

Székely zsidók és zsidózó székelyek közös mártíruma

Udvarhely vármegyében* a zsidóság a 18. század második felében kezdett letelepedni. Az 1785. évi összeírás ezen a területen mindössze tíz zsidót talált. Az 1850-es népszámlálás adatai szerint azonban 56 izraelita vallású személy élt itt, 33 a Székelykeresztúri járásban, 14 Székelyudvarhelyen, hét az Oklándi járásban, Olaszteleken, kettő pedig a Parajdi járásban, Korondon. A Székelykeresztúri járásban ekkor élő izraeliták közül 13 Bözödön, 8 Bözödújfaluban, 7 Kőrispatakon és 5 Székelyhidegkúton lakott. A bözödiek és bözödújfalusiak egy részének kivételével ezek lehettek az első bevándorlók, akik be próbáltak illeszkedni a meglehetősen zárt székelyföldi társadalomba. Nem lehetett könnyű, ezt az is bizonyítja, hogy a csupán hét évvel később, 1857-ben készült összeírás a vármegyében mindössze 40 izraelitát talált. Az Olaszteleken 1850-ben élő hét zsidó nyomtalanul tűnt el, s a településen végzett népszámlálás adatai szerint itt csupán 1890-ben találunk ismét két izraelitát.

A székelyek annak ellenére nehezen fogadták be a zsidókat maguk közé, hogy a zsidók a székelyeket – Sebestyén Gyula egykor igen divatos, ám mai nézetek szerint helytelen elmélete szerint – a kabaroknak, azaz a zsidó vallású kozárok egyenes leszármazottainak tekintették, írásuk, a rovásírás eredetét pedig az óhéber írásával együtt szintén a kabarokig vezették vissza.

A vármegyében letelepedettek egy része a Gyulafehérvár környékéről szétszóródtak utódaiból állott, akik ide Maros-Torda vármegyén át érkeztek. Az Udvarhely környékére letelepedett izraeliták másik részét a Máramaroson keresztül érkező lengyelországi, galíciai és bukovinai zsidók alkották. Nem volt véletlen az sem, hogy a Székelykeresztúri járásban a zsidók éppen Bözödön és Bözödújfaluban telepedtek le, hiszen e két település az

erdélyi székely szombatosság, a Mózes-hitre áttért székelyek utolsó bástyáit képezte.

Orbán Balázs feljegyzése szerint 1865 táján egyedül Udvarhelyszék területén 115 zsidó élt. Az 1848 – 1849-es forradalom és szabadságharc által meghozott zsidó emancipációt, de méginkább az 1867-es kiegyezést követően a vármegyében élő zsidók száma viszonylag gyorsan növekedett. A különböző népszámlálások alkalmával magukat izraelitáknak vallók száma 1869-ben már 233, 1880-ban 415, 1890-ben 609, 1900-ban 1014, 1910-ben 1163, 1930-ban pedig 1053 volt. Hitközségi összeírás szerint 1930-ban a vármegyében 1306 izraelita vallású személy élt.

A 19. század utolsó évtizedeiben főképpen Bukovinából és Galíciából, Máramaroson keresztül, de az Osztrák-Magyar Monarchia más térségeiből is érkező zsidóság elsősorban a Székelykeresztúri járás településein és Székelyudvarhelyen telepedett le, de Parajd, sőt Homoródalmás, Kőrispatak és Nagygalamfalva is megfelelő körülményeket nyújtott a zsidóknak. A Székelyudvarhelytől északra eső katolikus falvak voltak a kevésbé vonzó, a főképpen gazdasági menekültekként érkezők számára, így ott zsidók nem telepedtek le. Kivételt Zetelaka nagyközség képezett, ahol a Goldstein család élt. A betelepültek jelentős része iparos volt, de sokan foglalkoztak kereskedelemmel is. A kereskedés a vármegyében főképpen a fára, az állatokra, a vas-, agyag- és malomipari, illetve a háziipari termékekre (famunka, kender- és gyapjúfonás és szövés, daróc- és pokróckészítés, szitakészítés, szalmakalapfonás) és az ásványvízre összpontosult.

A főfoglalkozásaik által megkövetelt életmódnak köszönhetően a zsidóság körében már a 20. század elején hangsúlyos urbanizációs folyamat zajlott le. Példaképpen szolgálnak ezen állítás alátámasztására a vármegye azon települései, amelyeken 1941-ben izraelita vallású lakosok már nem éltek, de amelyeken 1880-ban még összesen 69, 1890-ben 135, 1900-ban 203, 1910-ben 227, 1930-ban viszont már mindössze 90 zsidó élt. A számsor azt is bizo-

* Udvarhely vármegye alatt a továbbiakban a második bécsi döntés után létrehozott közigazgatási egységet értjük.

nyítja, hogy a városok irányába megindult betelepülés az első világháború idején és az azt követő években felgyorsult.

Megalapozottnak látszik az a feltételezés is, miszerint a vármegye területére érkező zsidók csoportjai előbb néhány éven át kisebb falvakban húzódtak meg, ott megtanulták a nyelvet, kifürkészték és megtapasztalták a szokásokat, majd a jóval több lehetőséget kínáló nagyobb helységek felé orientálódtak. Városba költözési döntésük meghozatalában az is jelentős szerepet játszott, hogy a kisebb településeken a zsidókat az emancipáció után is nagy bizalmatlansággal, sokszor ellenszenvvel fogadták, s az ellenségesség szításából a keresztény egyházak is kivették a részüket.

A betelepült zsidóság azonban rendkívül nagy asszimilációs hajlamot mutatott, s a 20. század első évtizedeiben a közösség tagjainak jelentős része már magyar anyanyelvűnek vallotta magát.

Az első világháborús események, majd a trianoni békeszerződés következtében a megyében élő izraeliták száma csaknem tíz százalékkal csökkent. A már túlnyomórészt magyar anyanyelvű és kultúrájú zsidóság a két világháború közötti román uralom 22 esztendejében tulajdonképpen kettős kisebbségi helyzetbe került. A románok a többségi nemzet irányába történő „átigazolását” sürgették, miközben a székelység – a zsidóság által kezdetben feltételek nélkül és magától értetődő módon vállalt közös kisebbségi sors, illetve a javulni látszó kapcsolatok dacára – továbbra is fenntartásokkal viszonnyult a zsidósághoz.

Az 1938-ban Románia által bevezetett zsidóellenes intézkedések Udvarhely vármegye zsidóságának a körében nem keltettek különösebb aggodalmakat. A második bécsi döntést pedig a helyi zsidók – akik közül a kisebbségi korszakban sokan szintén irredenta álmokat dédelgettek – ugyanolyan örömmel fogadták, mint a székelyek. Még akkor is, ha az 1940 őszi Erdélybe érkező magyarországi közigazgatás képviselői tevékenységüket az anyaországban hatályos zsidóellenes intézkedések bevezetésével és sok esetben az állampolgárság felülvizsgálatával kezdték.

A román impérium idején, 1930-ban végrehajtott népszámlálás eredménye szerint a vármegyében 1053 izraelita vallású lakos élt, ez a szám azonban a magyar adminisztráció idején, 1941-ben végzett összeírásig több mint 200 fővel, 823-ra csökkent. A csökkenést – amely az összlakosság növekedésének körülményei közepette ment végbe – főképpen az 1930–1940 között a zsidó közösség soraiban hangsúlyosabban folytatódó urbanizáció, illetve a bécsi döntést követő zsidóellenes intézkedések számlájára írhatjuk. A magyar hatóságok – a Csík és Maros-

Torda vármegye határ menti településein kipróbált módszerekkel – 1941-ben Udvarhely vármegyéből is több zsidó családot deportáltak Máramaroson keresztül Kamenyec-Podolszkijba, ahol az elhurcoltakat német egységek ukrán segédlettel meggyilkolták. Ezek az akciók itt kevesebb személyt érintettek, mint a Székelyföld más részein. Az áldozatok főképpen Parajdról, Székelykeresztúrról és Székelyudvarhelyről származtak.

A zsidók lélekszámának csökkenése az 1941-ben az erdélyi zsidóságra is kiterjesztett magyarországi „zsidótörvények” szorításával is magyarázható, hiszen az említett jogszabályok hatására többen kikerestelkedtek (nem tudva, hogy majd ennek dacára is zsidóknak számítanak), de ekkor már egyesek egyébként is magyarnak vallották magukat. 1941-ben a vármegyében 122 kikerestelkedett zsidó személy élt. Az 1941-es népszámlálástól 1944. május 1-ig a zsidó lakosság természetes szaporodása (a születések és a halálozások különbsége) pozitív volt, s 25 főt tett ki. Ha ezeket a számokat összeadjuk, 1944 májusában a vármegye lakosai közül 970 esett tulajdonképpen a zsidótörvények hatálya alá.

A bécsi döntés időpontjában a vármegyében mintegy ezer zsidó élt, ami a 117 657 főt kitevő összlakosság 0,7 százalékát jelentette. A zsidóság nagy része 1941-ben főképpen Székelyudvarhelyen (324 fő), Székelykeresztúron (124 fő), Parajdon (92 fő), Bözödújfaluban (37 fő) és Korondon (29 fő) élt. Az Oklándi járásban például összesen tíz településen éltek zsidók, ám ezek lélekszáma ekkor már településenként legfeljebb négy-öt volt.

1942. június 20-án a magyar hatóságok munkaszolgálatra vezényelték az Udvarhely vármegyében élő 18 és 50 év közötti zsidó férfiakat. Egyes források szerint ez az intézkedés Székelyudvarhelyről és környékéről 214 személyt érintett, akiknek a maroshévízi Hadkiegészítő Parancsnokságon kellett jelentkezniük, s akiket rövid kiképzést követően Lengyelországba, majd Ukrajnába vezényeltek. Másokat 1942 nyarán és őszi hívtak be, őket a Keleti-Kárpátokba küldték, Berecken és más településeken működő munkaszolgálatos egységekhez. Megint másokat a csíkszeredai, gyergyószentmiklósi, tölgyesi és nyáradremetei munkatáborokba irányítottak, de később valamennyiüket Lengyelországba vitték. Egyesek később Kőszegre, onnan pedig Ausztriába kerültek. Az embertelen körülmények következtében a behívottaknak több mint háromnegyede életét veszítette.

Járásonként – a városokat nem számolva – az izraeliták száma 1941-ben a következőképpen alakult (zárójelben a magukat izraelita vallásúnak vallók, illetve az összlakosság száma): Oklándi járás (28,

26 116), Parajdi járás (150, 16 283), Székelykeresztúri járás (269, 25 905) és Székelyudvarhelyi járás (52, 37 424).

Az 1944. március 19-i német megszállás után nemsokára a vármegyében is kezdetét vette a legszigorúbb zsidóüldözés, s „a zsidókérdés végleges megoldásának” végrehajtását előkészítő intézkedések itt is rendkívüli gyorsasággal követték egymást. A zsidókat áprilisban elbocsátották a közintézményekből, kizárták a szakmai szervezetekből, megtiltották utazásukat, s azt, hogy zsidó háztartásokban keresztény alkalmazottakat tartsanak. Ugyanakkor a faji törvények előírásai szerint zsidónak számítókat „bal mellükön 10x10 centiméteres sárga Dávid-csillag viselésére” kötelezték. A zsidóság kifosztását célzó valamennyi budapesti intézkedés legfeljebb két-három napos késéssel, de itt is életbe lépett. Itt is zárolták a zsidó magánvagyonokat, a zsidó kereskedők és vállalkozók árukészleteit, munkagépeit és berendezéseit, a zsidóknak be kellett szolgáltatniuk a birtokukban lévő rádiókészülékeket, és csökkentették a zsidók élelmiszeradagját. Végül a helyi hatóságok, a rendőri és csendőri szervek a zsidó hitközséggel együtt a zsidó lakosság névjegyzékének elkészítését kapták feladatként.

A Bakó László zsidóügyekkel megbízott helyettes politikai államtitkár által április 7-én aláírt, a gettósításra vonatkozó 6163/1944. BM VII res. számú belügyminisztériumi rendeletnek az április 12-én hadműveleti területté nyilvánított Udvarhely vármegye területén történő végrehajtásáról április 28-án Marosvásárhelyen született konkrét döntés. Észak-Erdély az ún. II. gettósítási és deportálási zónát képezte, ezen belül pedig Udvarhely vármegye a X. (marosvásárhelyi vagy székelyföldi) csendőrkerület része volt. A X. csendőrkerülethez tartozott még Maros-Torda, Csík és Háromszék vármegye is.

A II. zónában foganatosított intézkedések tervét részben az április 26-án Szatmárnémetiben, másrészt pedig az április 28-án Marosvásárhelyen rendezett szigorúan titkos tanácskozáson véglegesítették. Ezekben a megbeszéléseken – amelyeken Endre László belügyminisztériumi államtitkár, „a magyar Eichmann” elnökölt – a helyi civil hatóságok és a rendfenntartó szervek vezetőivel a végrehajtandó „zsidótlanítási műveletek” részleteit és forgatókönyvét is ismertették. Endre minden résztvevőnek átadta a 6163. számú belügyminisztériumi rendeletet, majd a gettók létesítésére és a zsidóság összegyűjtésére és deportálására vonatkozó terveket szóban részletezte.

A marosvásárhelyi értekezleten Udvarhely vármegye vezetői közül Gálffy (Gálfi) Dezső, a vármegye főispánja, dr. Bonda (Banda) István alispán,

dr. Filó Ferenc székelyudvarhelyi polgármester, dr. Zsigmond János székelyudvarhelyi rendőrkapitány és Kiss László alezredes, székelyudvarhelyi csendőrparancsnok vett részt. A háború utáni népbírói per vádirata szerint valamennyien teljes erőbedobással hajtották végre Endre László gyilkos utasításait. Annak ellenére, hogy a belügyi rendelet szerint a sárga csillag viselésére nem kötelezett zsidók kivételezetteknek számítottak, Udvarhely vármegyében őket is összeszedték, és a marosvásárhelyi gettóba küldték.

A marosvásárhelyi titkos értekezleten szintén jelen volt Ferenczy László csendőr alezredes és Meggyesy Lajos, az Államvédelmi Központ főügyésze. Ferenczy a résztvevőket a fontosabb begyűjtési pontokról tájékoztatta, illetve arról, hogy főhadiszállását a kolozsvári rendőrkapitányságon rendezze be, ahonnan a tervek végrehajtásával megbízottak naponta további utasításokat kérhetnek és kaphatnak. Az értekezleten a gettósítási bizottságok összetételét is pontosították, és közölték: az akció május 3-án hajnalban veszi kezdetét, egyszerre valamennyi településen. Meggyesy a zsidó értékek elkobzására vonatkozó utasítások pontos végrehajtását követelte, továbbá azt, hogy a zsidó értéktárgyakat rejtegető keresztényeket az azonnali internálás kilátásba helyezésével kényszerítsék a szóban forgó értékek beszolgáltatására.

A tanácskozáson az a döntés született, hogy az Udvarhely vármegyében élő zsidó lakosságot Székelyudvarhelyre, Székelykeresztúrra és Parajdra gyűjtik össze, ahonnan tehergépkocsikkal, stráfszerekkel, egyeseket pedig vonattal a marosvásárhelyi Koronkai úti téglagyár területén létrehozott gettóba szállítják. A forgatókönyv szerint a zsidókat – mint máshol is – előbb az adott település zsinagógájában, iskolájában vagy rendőrségén kellett összegyűjteni, hogy aztán onnan a kijelölt gettóba szállítsák őket.

Az április 28-i marosvásárhelyi értekezlet után Endre László székelyföldi körúton tekintette meg a nagyobb gettók helyét és a fontosabb gyűjtőközpontokat, de sem Székelyudvarhelyen, sem pedig Székelykeresztúron vagy Parajdon nem fordult meg.

Egyes források szerint Udvarhely vármegyéből mintegy 900 zsidót szedtek össze és szállítottak a marosvásárhelyi gettóba. Ez meglehetősen nagy szám, ha figyelembe vesszük a fenti 970 zsidónak számító személyre vonatkozó eredményt s nemkülönben azt, hogy akkor már a férfiak jelentős része munkaszolgálaton volt. Ellentmondani látszik ennek a számnak az az összeírás is, amelyet a zsidó hitközségek 1944 áprilisában végeztek, s amelynek eredménye szerint a vármegye két hitközségében

• Tibori Szabó Zoltán •

SZÉKELY ZSIDÓK ÉS ZSIDÓZÓ SZÉKELYEK KÖZÖS MÁRTÍRUMA

Bözödújfalusi zsidózók a zsinagóga előtt

összesen 294 tagot számoltak össze. Az említett forrás szerint ezek közül 168-an az ortodox, 126-an pedig a status quo ante hitközséghez tartoztak, s ezek Udvarhely vármegye területén akkor már semmilyen zsidó oktatási intézményt nem tartottak fent. Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a sárga csillag viselésére a kikeresztelkedett zsidókat is kötelezték, s a vegyes házasságokból származók mellett olyanokat is, akik keresztény szülőktől származtak, de nagyszüleik származása okán mégis zsidónak számítottak. A deportáltak között voltak ugyanakkor a Bözöd és Bözödújfaluban, illetve e települések környékén élő székely szombatosok is, a középkorban zsidó vallásra áttért székelyek, vagy ahogyan még nevezték őket, a gérek.

Az Udvarhely vármegyében élő zsidók összegyűjtése és gettóba szállítása csupán néhány napot vett igénybe. Ennek egyik magyarázata az volt, hogy a hatóságok a zsidók Romániába szökésétől tartottak. Egyébként főlegesen, hiszen a székelyföldi zsidók is jobban bíztak a magyar kormányban és a magyar hatóságokban, mint a románokban. A csaknem teljes mértékben magyar környezetben kevés esélyük is lett volna sikeresen átszökni a határon.

Bár Székelykeresztúr környékén Szatmárnémetiből származó zsidók is szöktek át Romániába, a helyiek nem menekültek, még azok sem, akik közvetlenül a határon fekvő településeken, például Székelykeresztúron vagy Nagyalambfalván laktak. Azokat, akik megszökhettek volna, elsősorban az a tudat tartotta vissza, hogy népük sorsában kötelesek osztozni. De ugyanilyen súllyal nyomott a latban az is, hogy az itt élő zsidóság is tájékozatlan volt, s a határ túlsó oldalán lévő állapotokat felületesen vagy egyáltalán nem ismerte. Fontos tényezőnek számított az is, hogy a vármegyében élő zsidóságot a beavatott, a deportálások igazi célját ismerő magyarországi és erdélyi zsidó vezetők a gettósítások várható kimeneteléről nem tájékoztatták.

A Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron és Parajdon összegyűjtöttek május 7. körül érkeztek meg a marosvásárhelyi gettóba. Ide május 3-án és 4-én már összezsúfoltak mintegy ötezer marosvásárhelyi zsidót, a következő napokban pedig megérkeztek a Maros-Torda vármegye nyugati részén összeszedettek, illetve az Udvarhely vármegyéből beszállítottak, így a gettó összlakossága 7 380 személyt tett ki. Ezek közül később, május 10-én, a

vízhiány és a zsúfoltság enyhítése végett mintegy 1300 személyt, főképpen gyermekes családokat, át-helyeztek a Marossszentgyörgyi úti barompiac melletti egykori téglagyár helyén létrehozott második marosvásárhelyi gettóba. Tudomásunk szerint az Udvarhely vármegyeiek valamennyien a Koronkai úti gettóban maradtak. Őket is alávetették itt az értékek felkutatása végett elrendelt testi motozásoknak, a gazdagabbakat pedig a „pénzverdében” próbálták rábírní, hogy értékeik esetleges rejtékhelyét felfedjék. Mivel az Udvarhely vármegyéből összeszedetteket az utolsó között gettósították, számukra már csak a legrosszabb helyek maradtak, s szinte valamennyiüknek a szabad ég alatt kellett „lakniuk”. A víz és a vécék hiánya őket is éppen úgy kínozza, mint a többi gettólakót.

Marosvásárhelyről az első lengyelországi transzportot május 24-ről 25-re virradóan szedték össze a Koronkai úti gettó kettéosztásával, a második transzport pedig néhány nappal később indult. Az udvarhelyiek nagy része az első transzporttal utazott, de akadtak olyanok is, akik a másodikkal. Az első transzport május 27-én haladt át a kassai vasútállomáson, a második pedig május 30-án. Az első vonat 3183, a második 3203 személyt szállított Auschwitzba. A harmadik marosvásárhelyi transzportot június 8-án jegyezték fel Kassán, ebben 1163 személy volt, ezek főképpen a Szentgyörgyi úti gettóból kerültek ki, s a túlélők szerint Udvarhely vármegyeiek nem voltak közöttük.

Az 1944. évi deportálások során az egyes településekről elhurcolt zsidók száma a legtöbb esetben különbözött az 1941. évi népszámlálás eredményétől. A változásokat a férfiak munkaszolgálatra történő behívása, a halálozások és a születések száma, illetve a zsidóság nagyobb településeken történő kényszerű koncentrációja okozta. A deportálandók megállapításában is szerepet játszó zsidótörvények értelmében pedig azok közül is sokan zsidónak számítottak, akik a korábbiak során „kitértek”, azaz más vallást vettek fel. Így végül Ferenczy László csendőr alezredes fennmaradt 1944. május 6-i jelentése szerint Székelyudvarhelyről például 276 zsidót szállítottak be 1944. májusában a marosvásárhelyi gettóba. Tudunk azonban olyanokról is, akiket a munkaszolgálatról vittek a gettóba.

Az egykori Udvarhely vármegyében, de főképpen a Székelyudvarhelyen egykor élő zsidóság 1993-ban Izraelben megjelentetett emlékkönyvében közölt listák összesen 601 (munkaszolgálatos és deportált) áldozat nevét örökítették meg, de joggal feltételezhető, hogy a közösség vesztesége ennél a számnál mindenképpen nagyobb volt.

A deportálásból és a munkaszolgálatról szülőföldjükre kevesen tértek vissza. Az Udvarhely vármeg-

gyéből elhurcoltak közül 1947-ig összesen 175-en tértek vissza. Székelyudvarhelyen 1947-ben 89, Székelykeresztúron 50, Nagyalambfalván 6, Homoródalmáson 4, Agyagfalván 2, Bögzőn 4, Korondon 5 és Parajdon 15 zsidót számoltak össze. A nagyobb településeken megszámláltak között olyanok is lehettek, akiket máshonnan vittek el, illetve olyanok, akik más észak-erdélyi településekről vagy pedig a korábbi román területekről költöztek ide a háború után.

A bukaresti Joint Kirendeltség, a Jewish Agency és a Nemzetközi Vöröskereszt megbízásából Észak-Erdélybe küldött első, Marton Ernő vezette delegáció 1944. november 20-i jelentése szerint Udvarhely vármegyében 1944 őszén mindössze 50 zsidó élt, s 1945 szeptemberében is csupán 44. Figyelembe kell venni azt is, hogy a háború után visszatértek közül sokan máshol telepedtek le, mint ahonnan elvitték őket, hogy egyesek Nyugatra mentek, s hogy már 1944 őszén megindult a Palesztinába történő kivándorlás. Ezen szempontok miatt nem lehet pontosan megállapítani a veszteségeket, de a kutatások alapján elfogadhatónak tűnik a következő számítás: az alijázottak, Nyugatra kerültek és Erdélyben vagy Romániában máshol letelepedettek számát egyensúlyozza a máshonnan – például Moldvából, Besszarábiából, Bukovinából vagy épenséggel Dél-Erdélyből – érkezetteké.

Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a körülbelül 900 deportált és legkevesebb 300 munkaszolgálatos közül, tehát a vármegye egykori, legfeljebb 1200 fős zsidó közösségéből mintegy 200 személy élhette túl a holokausztot – azaz az egykori közösség hatoda. Ez azt jelenti, hogy a vármegye zsidó lakosságának legalább öthatoda a haláltáborok és a munkaszolgálat embertelen körülményeinek áldozatává vált. Román szerzők úgy vélik, hogy az 1941-ben a magyar hatóságok által összeszámolt 823 zsidó közül 552 személy vált a holokauszt áldozatává. E számítások szerint 211 áldozat Székelyudvarhelyről, 341 pedig az egykori Udvarhely vármegye vidéki településeiről származott.

Az erdélyi zsidóság deportálását megszervező és elősegítő civil és katonai tisztségviselőket a háború után perbe fogták. 1946. május 31-i 8. számú határozatával a kolozsvári népbíróság 9 olyan személyt ítélt el, akiknek az udvarhelyi zsidók deportálásához köze volt, az alábbiak szerint: Gálffy (Gálfi) Dezső magyar állampolgárt, Udvarhely vármegye főispánját a Sztójay-kormány idején, távollétében 12 évi börtönre; dr. Bonda István magyar állampolgárt, Udvarhely vármegye alispánját, távollétében 20 évi szigorított börtönbüntetésre; dr. Filó Ferenc magyar állampolgárt, Székelyudvarhely polgármesterét, távollétében 20 évi szigorított börtönbüntete-

tésre; dr. Papp János ezredes, magyar állampolgárt, a X. marosvásárhelyi (székelyföldi) csendőrkerület parancsnokát, távollétében halálra; Zalántay János alezredes, magyar állampolgárt, a X. marosvásárhelyi (székelyföldi) csendőrkerület parancsnok-helyettesét, távollétében halálra; Kiss László alezredes, magyar állampolgárt, Udvarhely vármegye csendőrparancsnokát, távollétében 12 évi börtönre; dr. Zsigmond János magyar állampolgárt, székelyudvarhelyi rendőrkapitányt, távollétében 12 évi kényszermunkára; Vitéz Kozma István vezérőrnagyot, magyar állampolgárt, a székely határvédelmi erők parancsnokát, távollétében életfogytiglani szigorított börtönre; Körmendy Géza ezredes, magyar állampolgárt, az erdélyi városi és megyei honvédelmagulatok vezetőjét, távollétében életfogytiglani kényszermunkára.

A fenti elítélteken kívül további halálos, börtön-, illetve kényszermunka ítéletek születtek a kolozsvári népbíróságon azokra vonatkozóan, akik a marosvásárhelyi gettók teljhatalmú urai voltak, s ebből a minőségükből adódóan, illetve embertelen intézkedéseik révén az Udvarhely vármegyei zsidóság gettóbeli életét megkeserítették. Ezek Jóos Andor Maros-Torda vármegye főispánja, dr. Márton Zsigmond Maros-Torda vármegye alispánja, dr. Májay Ferenc marosvásárhelyi polgármester, Kónya és Pintér csendőr századosok, Sallos Ferenc törzsőrmester, Bedő Géza marosvásárhelyi rendőrkapitány, a gettó parancsnoka, illetve ez utóbbi helyettese, Liptay Lajos (Liptai Dezső?) voltak.

Az egykori Udvarhely vármegye területén 1992-ben mindössze 5 izraelita vallású személy élt, valamennyien Székelyudvarhelyen laktak. Székelyudvarhelyen 2002-ben, az utolsó feldolgozott eredményű romániai népszámlálás idején, egyetlen személy vallotta magát izraelitának.

De lássuk a nagyobb településeken élő zsidók sorsának alakulását:

AGYAGFALVA

A településen 1941-ben kilenc izraelita vallású személy élt. Ezek közül kettő vallotta magát zsidó nemzetiségűnek. A marosvásárhelyi gettóba hurcolták, onnan pedig Auschwitzba szállították őket.

Az Udvarhely vármegyei zsidók emlékkönyve a mártírok között három személy nevét említi. Ezek a Mendel család tagjai voltak: Rafael, Róza és Dezső. Mindhárman a marosvásárhelyi Koronkai úti téglagyári gettóban voltak, s onnan deportálták őket Auschwitzba. Másik lányukat, Editet, aki 1944-ben 15 éves volt, s akinek karjára Auschwitzban a 19645-ös számot tetoválták, a haláltáborban nehéz

fizikai munkára osztották be: több társával együtt a hegyoldalban a földet csákányozta. Rövid ideig csoportjukban volt nagynénje, Grünfeld Cili és unokahúga, Grünfeld Rózsi is.

A vészkorszak után, 1947-ben, a zsidó világtongresszusi összeírás szerint a faluban két zsidó személy élt, ezek nagy valószínűséggel innen elhurcolt túlélők voltak.

ATYHA

A kiegyezést követően telepedett le a Korond szomszédságában fekvő faluban egy zsidó család. Az 1880. évi népszámlálás 3, az 1890-es 10, az 1900-as 11, az 1910-es pedig 8 izraelitát talált. 1930-ban is nyolcan voltak, valamennyien zsidó nemzetiségűnek is vallották magukat, s közülük hatan jiddis anyanyelvűnek. Az 1941-ben végzett magyar népszámlálás a település 1453 lakosából 9 mondotta magát izraelita vallásúnak.

1944 májusában a marosvásárhelyi gettóba szállították az otthon tartózkodókat, majd onnan a lengyelországi haláltáborokba deportálták őket.

BÖZÖD

Zsidók és székely szombatos utódok egyaránt éltek ezen a településen. Az 1850-es összeírás 13 izraelita vallású és zsidó nemzetiségű személyt talált a faluban. A kiegyezést követően, 1869-ben a népszámlálás csak 6 izraelita vallásút jegyzett fel. Ezek száma 1880-ban 11-re, 1900-ban pedig 20-ra nőtt. 1910-ben 14, 1930-ban 10 személy vallotta magát izraelita vallásúnak.

Az 1941-es magyar népszámlálás eredménye szerint a faluban 8 izraelita vallású személy élt, valamennyien magyar anyanyelvűek voltak, s közülük heten zsidó nemzetiségűnek vallották magukat.

A bözödújfalusiakkal együtt szállították be őket a marosvásárhelyi gettóba, ahonnan Ráduly István László bözödújfalusi katolikus plébános közreműködésével bözödi székely szombatosok is ki menekültek.

A háború után a településen zsidók nem éltek.

BÖZÖDÚJFALU

Ez a település a szombatos vallású székelyeknek, s általuk az erdélyi reformáció legradikálisabb ágától is elhajló vallási mozgalomnak az egyik utolsó bástyája volt. Az erdélyi szombatoság 1588-ban jelent meg, s hívei szinte már a kezdettől fogva betartották a zsidó vallási előírásokat és törvényeket, kóser háztartást vezettek, egyesek pajeszt viseltek, és imarojtokat hordtak. Énekes- és imakönyveik azok

másolatai voltak, amelyeket a 17. században legfőbb vallási vezetőjük, Péchi Simon kancellár szefárdi zsidó mintára szerkesztett. A „zsidózó” szombatosokat perekkel, fejedelmi, majd guberniumi vizsgálatokkal zaklatták, I. Rákóczi György például már 1638-ban az eretnekekkel együtt ítélte el őket fej- és szabadságvesztésre, de ők mégis megtartották az önként vállalt vallást. A szakemberek szerint ehhez hasonló szellemi-vallási fordulatra a keresztény vallások történetében a világon sehol máshol nem volt példa.

A székely szombatosok kezdetben a Székelyföld sok településén előfordultak, de a 19. század elején már inkább csak a Kis- és a Nagy-Küküllő közében éltek, ahonnan lassan áttelepedtek az egyik legnagyobb közösségüknek otthont adó Bözödújfaluba. *A Székelyföld leírása* című monumentális munkájának első kötetében Orbán Balázs külön fejezetet szentelt a bözödújfalusi közösségnek, amelyben leírta, hogy az itt élő székely szombatosok „a rajongásig ragaszkodnak hitökhöz”. S a gérek valóban körülméltelkedtek, megünnepezték a sábeszt, csak kóser húst ettek, kizárólag egymás között vagy pedig izraelita vallásúakkal házasodtak, s bár „külsőleg nagyrészt unitáriusok, katolikusok és reformátusok is, s ezek ünnepeit is színből megtartják”, házaikban „titkos kamaráik vannak, ott gyűlnek össze, ott tartják könyveiket, ott imádkoznak, ott rejtegetik féltékenyen őrzött hitök tiltott szertartásait”. Hitüket valóban tiltották, az évszázadok során tűzzel-vassal próbálták őket visszatéríteni a kereszténység kötelékébe, ám mindhiába: a székely szombatosok megmaradtak „zsidózóknak”.

Orbán Balázs azt is feljegyezte „a szombatos Jeruzsálem” lakóiról, hogy nagyobb ünnepeikkor alkalmi imahelyükre gyűltek össze, ahol az istentiszteletet gyakran változtatott „választott rabbi” celebrálta. Aki a közösség tagjai közül egyszer már viselte a rabbiságot, annak többé nem volt szabad megborotválkoznia.

A zsidóság emancipációját biztosító 1867-es Eötvös-féle törvény hatályba lépését követően, 1868-ban több mint száz bözödújfalusi székely szombatos nyíltan és fennhangon követelte, hogy őket is ismerjék el zsidóknak, valamennyien áttértek a zsidó vallás ortodox irányzatára, s 1874-ben zsinagógát is építettek maguknak. Gér cedekké (igaz idegen, áttért zsidó, prozelita) váltak, rabbijuk 1900-tól 1944-ig Jichák ha-Lévi Hirsch volt, de egy időben Ezékiel ben Moshe Paneth marosújvári rabbi látta el a közösségben a szertartási teendőket. A falu melletti hegyoldalon elterülő temetőjükben a sírfelirataikat héber betűkkel írták. A született zsidók zöme mégsem nézte őket jó szemmel. Úgy vélték, „Isten választott népe csak egyedül Izrael”, a gére-

Bözödújfalusi egykori katolikus templom

ket pedig denevéreknek (sem madarak, sem egerék), vagy pedig tarka kutyáknak csúfolták, akik „se nem zsidók, se nem keresztények”.

Bözödújfaluban már az 1850. évi népszámlálás 8 izraelita vallású és zsidó nemzetiségű személyt talált. A kiegyezés és az emancipációs törvény hatályba lépése után, 1869-ben az izraelita vallásúak száma 137-re nőtt. 1880-ban 131, 1890-ben 157, 1900-ban 156, 1910-ben pedig 120 izraelitát számoltak itt össze. Az 1920-as román összeírás szerint a településen 102 személy zsidó nemzetiségűnek vallotta magát. Ez megegyezik az 1930-as népszámlálás eredményével is, amikor 96 személy vallotta magát izraelita vallásúnak, 95 pedig zsidó nemzetiségűnek. A zsidó származásúak és a gérek arányáról legfeljebb az árulhat el valamit, hogy ekkor 9 személy nyilatkozott úgy, hogy anyanyelve a jiddis.

A zsidótörvények hatására 1941-ben, a magyar hatóságok által végzett népszámlálás alkalmával már csak 37 személy vallotta magát izraelita hitűnek, ezek közül pedig kilenc mondta magát zsidó nemzetiségűnek és egyetlen személy nyilatkozta, hogy az anyanyelve a jiddis.

A székely zsidók 1944-ben vallásuk miatt a zsidótörvények hatálya alá estek. A faluban már ko-

rábban, 1941-ben mindenkinek megvizsgálták őseit, s megállapították, hogy felmenőinek tekintetében „hány százalékban” izraelita származású. Azok, akiknél a kívánatos hetvenöt százaléknyi keresztény származás nem jött ki, a zsidótörvények hatálya alá estek. Mivel valamennyien igyekeztek formailag gyorsan megkeresztelkedni, a hatóság 1941-ben még mindenkinek kiállította a nem-zsidóságot bizonyító tanúsítványt.

1944 májusában mégis az említett százalékok alapján szedték össze a kakastollas magyar csendőrök a zsidókkal együtt a géreket, azaz a zsidókká lett székelyeket is, akiket előbb a falu egyik, a Lovász család tulajdonát képező házának az udvarán gyűjtöttek össze a környező falvakban élő zsidókkal együtt, majd valamennyiüket szekerekkel a marosvásárhelyi téglagyári gettóba szállították. Bár a falu csupán néhány kilométernyire feküdt a magyar-román határtól, senki nem próbálkozott azzal, hogy az akkoriban nagyobb biztonságot jelentő Romániába átszökjön. Ehhez nagymértékben hozzájárult a tájékozatlanság. A gettóban lévő marosvásárhelyi zsidók a géreket nem fogadták el maguk közül valóknak, élcelődtek velük, a bözödújfalusiak azonban emezeket nem tartották igazi zsidóknak, hiszen közülük sokan már nem vezettek kóser háztartást, fedetlen fővel jártak, s a sábesz szentségét is megsértették.

Ráduly István László római katolikus plébános 1942-ben került Bözödújfaluba. Megdöbbenve vette tudomásul, hogy a zsidótörvények hatálya a faluban élő székely „zsidózókra” is kiterjed. Ezt szóvá is tette feletteseinek, akik azonban megdorgálták, azzal intézték el a dolgot, hogy a faji törvények rendkívül szigorúak, s figyelmeztették, hogy „az ügy megbolygatásával” ne hívja ki maga ellen a hatóság haragját.

Amikor a bözödújfalusiakat elvitték a gettóba, leventeparancsnokként a plébánosnak kellett felleltározni a javaikat. Eközben bukkant rá az egyik házban Kohn Sámuel budapesti rabbinak a székely szombatosok történetéről írt könyvére. Elolvasta, s úgy döntött, az abban talált információkat bizonyítékként felhasználva visszahozza a gettóból az elhurcoltakat. Tudta, hogy a zsidókkal is összekeveredett bözödújfalusiak jelentős részét azért vitték el, mert származásukból „keresztény százalékok” hiányoztak. Nekilátott tehát, és régi anyakönyvekből kikereste az őseket – ebben az unitárius pap is segédkezett –, volt, akinek hamis keresztlevelet állított ki, majd a Kohn-kötettel és a többi felekezettől is beszerzett anyakönyvekkel felpakolva bebiciklizett Marosvásárhelyre.

Ráduly plébános azzal jelentkezett N. Schröder őrnagynál, aki a Gestapo részéről a gettósítást fel-

ügyelte, hogy híveit akarja igazolni. Az őrnagy elutasította, de dr. Bocskor (Botskor) Lóránt csendőr alezredes egy kapitányt adott mellé, aki bevitte a gettóba. Napokig tartott, amíg „hívei” jelentős részét „igazolta”. A hatóságoknak ott bent a gettóban meg kellett írnia magyarul és németül – legfeljebb két gépelt oldalra – a székely szombatosok történetét. Körülbelül hetven személyt sikerült kimentenie a Koronkai úti téglagyárból, akikért személyes felelősséget is vállalt. Ezek között nem csupán bözödújfalusiak, hanem bözödiek és székelykeresztúriak is voltak. Mintegy tíz személyt azonban semmiképpen nem sikerült igazolni, ők később Auschwitzban pusztultak el. Egyik nő Oroszországból jött a faluba a férje után, a lányát ki tudta volna hozni, de az nem akarta édesanyját elhagyni. Egy másik nő, Lovász Piroska, a férjétől nem akart elszakadni. Szintén a gettóban kellett hagynia egy sánta aszszonyt, Csukornét, akiről Ráduly is csak annyit tudott, hogy lánykori nevén Izraelnek hívták. Miután az igazolásokkal végzett, a plébános azonnal szekeket szerzett, s a kimentetteket hazaszállította.

A háború után írott nyilatkozatában Bocskor Lóránt közölte: az erdőszentgyörgyi őrsparancsnoknak tudomására jutott, hogy az Udvarhely vármegyei bözödújfalusi szombatos utódokat összeszedték és elvitték. Ennek nyomán jelentésben kérdezte meg Bocskortól, hogy „saját körletében mit tegyen a hasonlókkal.” Mivel az ezredes tanácstalan volt, bement a gettóba, ahol a bözödújfalusi Kovács József internált, egyébként nyugalmazott csendőrtiszt-helyettes jelentésre jelentkezett, s közölte: a székelykeresztúri hatóságok a bözödi csendőrőrs járőreivel vele együtt 63 személyt bekísértek anélkül, hogy mentesítésüket figyelembe vették volna. Az alezredes Kovácsot saját felelősségére hazaküldte, hogy a katolikus pappal együtt gyűjtsék össze a társait is igazoló iratokat. Majd miután az Udvarhely vármegyei alispánnal és főügyésszel megállapodott a Gestapo bevonásával ez ügyben létrehozandó bizottság felállításáról, személyesen utazott Bözödújfaluba. A Ráduly plébános által összeszedett akták és a Kohn Sámuel-kötet segítségével sikerült végül Bocskoréknak meggyőzniük N. Schröder Gestapo-őrnagyot, hogy engedjék szabadon a bözödújfalusiakat. A géreknek nyilatkozatot kellett aláírniuk, amelyben kijelentették, hogy nem zsidók. Akik nem írták alá, a német haláltáborokban pusztultak el. Az eset hatására más településen is érvényesült Schröder döntése: akik szombatos származásukat igazolni tudták, megúszták a deportálást.

Más források szerint a marosvásárhelyi Koronkai úti téglagyárba összesen 94 székely szombatos utódot gettósítottak, s ezek közül 34 személyt nem lehetett „igazolni”, mert sokan szombatos-zsidó ház-

ságból származtak, egyesek ősei pedig éppen Galíciában születtek. Mások viszont valóban hitükhöz ragaszkodva vállalták a közös sorsot a zsidósággal.

A bözdújfalusiak 1946. augusztus 30-án – a községi bíró, a helyi párttitkár és a Magyar Népi Szövetség helyi szervezetének elnöke ellenjegyzésével készült – írásos nyilatkozatban hozták a magyarországi hatóságok tudomására, hogy életüket dr. Bocskor Lóránt csendőr alezredesnek köszönhetik, aki a gettózottak közül „mintegy hatvan internált személyt saját felelősségére szabadlábra helyezett”, s ezáltal „vagyonukat, életüket, gyermekeiket mentette meg a biztos pusztulástól”. A falubeliek Kovács József által kezdeményezett és szerkesztett nyilatkozata mellett Ráduly plébános külön nyilatkozatban tanúsította, hogy „Bocskor Lóránt alezredes által és az ő parancsára szabadultak” ki a begettózt „zsidózók”. Ezúttal nyilvánvalóan a bözdújfalusiak mentették meg a csendőrtisztet.

A zsidózó székelyek leszármazottainak egy része a háború után kivándorolt Izraelbe, mások más országokban vagy Erdély más településein próbáltak elvegyülni. Az 1947-es zsidó világkongresszusi összeírás szerint Bözdújfaluban egyetlen zsidó sem élt.

Bözdújfalva az 1980-as évek második felében a romániai kommunista rendszer településrendezésének áldozatává vált. A falu egykori templomainak tornyai 1989 óta egy víztárolóból kikandikálva emlékeztetnek az egykori színes közösségre. A településről elszármazottak minden év augusztusában összegyűlnek, hogy elpusztult falujukra és közösségükre emlékezzenek.

FIATFALVA

Az osztrák–magyar kiegyezést és az Eötvös-féle emancipációs törvényt követő első népszámlálásig a településen zsidókat nem jeleztek. 1869-ben a 907 lakosú faluban két izraelita vallású személyt találtak. Az 1880-as és az 1890-es összeírások alkalmával azonban a népszámlálók ismét nem bukkantak zsidókra.

1900-ban viszont 13, 1910-ben 6 és 1930-ban 8 személy vallotta magát itt izraelitának. Utóbbiak közül kettő jiddis anyanyelvűnek, öt pedig zsidó nemzetiségűnek is tartotta magát. Az 1920. évi román népszámlálás szerint a faluban 15 zsidó nemzetiségű személy élt.

Az 1941-ben a magyar hatóságok által végzett összeírás a település 1027 lakosából 10 izraelita vallását talált, s ezek közül egy személy zsidó nemzetiségűnek vallotta magát.

A négygyermekes Löbel család a soá áldozatává vált. Nevüket a marosvásárhelyi zsidóság emlékkönyve öröközte ránk.

A marosvásárhelyi gettóból deportáltak közül a háború után a faluba senki sem tért vissza.

KISGALAMBFALVA

Az 1870-es években telepedett le a Székelyudvarhely és Székelyheresztúr között fekvő faluban egy zsidó család. 1880-ban négyen, 1890-ben és 1900-ban öten, 1910-ben hárman, 1930-ban hatan, 1941-ben pedig öten voltak.

A Stern családot a nagygalambfalvi zsidó családokhoz hasonlóan Székelykeresztúrra vitték, majd onnan a marosvásárhelyi gettóba. Innen deportálták őket a lengyelországi haláltáborokba. Az udvarhelyi zsidóság emlékkönyve szerint a Stern család négy tagja – Nándor, Regina, Sanyi és Mancsi – vált a holokauszt áldozatává.

1947-ben a településen zsidók nem éltek.

KOBÁTFALVA

A 19. század végén telepedtek itt le zsidók. 1890-ben 7, 1900-ban 7, 1910-ben 13, 1930-ban pedig 10 izraelita vallású személyt számoltak itt össze.

A kobátfalvi zsidókat is a marosvásárhelyi gettóból deportálták. Annak ellenére, hogy 1941-ben a településen a népszámlálás 10 izraelitát talált, az Udvarhely vármegyei áldozatok listáján 13 név szerepel: hét személy az Ábrahám, három-három név pedig a Goldenfeld, illetve a Rosenfeld családból.

Ábrahám Menahemen és feleségén kívül a marosvásárhelyi gettóba került menyük, Fánni, illetve Ella, Magda és Szidi nevű unokáik. Az öregeket Auschwitzban azonnal kivégezték. Rosenfeld Herman, felesége, Sarolta és lányuk, Erzsi szintén a marosvásárhelyi gettóból került Auschwitzba. Egyikük sem tért vissza.

Áron Elemért előbb munkaszolgálatra vezényelték, majd Kőszegre került. Tagja volt a „halálmars”-ot végigszenvedők csoportjának, és ekképpen tanúja az Alpokban a magyar katonák által véghezvitt tömeggyilkosságoknak.

Kobátfalván 1947-ben egyetlen zsidó sem élt.

KOROND

A kerámiajáról messze földön híres székelyföldi faluban már 1850-ben két izraelita vallású és zsidó nemzetiségű személy élt. A település kereskedelmi lehetőségeinek köszönhetően az itt letelepedett izraeliták száma gyorsan növekedett. 1869-ben 19, 1900-ban 21, 1910-ben 25 izraelitát találtak Korondon a népszámlálók. Bár az 1920-as és az 1930-as román népszámlálások szerint a faluban 21 izraelita élt, s valamennyien zsidó nemzetiségűnek vallották

magukat, az 1941-es magyar összeíráskor a 29, magát izraelitának valló személy közül senki nem vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, jiddis anyanyelvűnek pedig csak egyetlen lakos.

Az áldozatok közül a Simon és a Salamon család egyes tagjainak a neve maradt fent.

Korondon 1947-ben öt zsidó élt, ők azonban a későbbiekben alijáztak. Ma Korondon egyetlen zsidó sem lakik.

KŐRISPATAK

A településen már 1850-ben 7 izraelita vallású személy élt. Számuk 1880-ban 14, 1900-ban 13, 1910-ben 38 volt. Trianon okán a növekedés megtorpant, s bár a román népszámlálás 1920-ban még 28 zsidó nemzetiségű lakost számolt itt össze, 1930-ban már csak 13 személy vallotta magát izraelitának, közülük pedig 6 zsidónak és jiddis anyanyelvűnek is.

Kőrispatakon 1941-ben az 1200 lakosból 16 volt izraelita, s ezek közül tizenhárman zsidó nemzetiségűnek is tartották magukat. 1944 májusában a marosvásárhelyi téglagyárba hurcolták, majd deportálták őket. A faluba a háború után zsidók nem tértek vissza, ezt bizonyítja az 1947-es összeírás is.

Az áldozatok közül az Efraím, a Stein és a Rosenfeld családokból hat személy neve maradt fent.

NAGYGALAMBFALVA

A településen végzett összeírások első alkalommal 1880-ban jelzik a zsidók jelenlétét. Ekkor 7 személy vallotta magát izraelita vallásúnak. 1890-ben már 17-en, 1900-ban 22-en, 1910-ben 31-en voltak. Az 1920-as román népszámlálás 7 zsidó nemzetiségű személyt talált itt. 1930-ban 13 izraelita vallású személy közül 11 zsidó nemzetiségűnek mondta magát, de senki sem deklarálta, hogy jiddis anyanyelvű lenne. Fontosabb ünnepek alkalmával szekérral Székelykeresztúrra mentek, szükség esetén onnan hozattak „rabbit” is, aki tulajdonképpen az ottani metsző és előimádkozó volt.

A magyar hatóságok által végzett népszámlálás 1941-ben 14 izraelitát talált a Székelykeresztúr és Székelyudvarhely között, a magyar-román határhoz igen közel fekvő Nagygalambfalván. Kohn Endre öttagú és Schönfeld Nándor nyolc lelket számláló családja kereskedeleméből élt. Italmérést, illetve vegyesboltot működtettek. A falu tizenegyedik zsidó lakosa Fried Henrich Cháim volt.

Két Schönfeld testvér, Rózsika és Ernő 1944 tavaszán Budapesten volt, így a faluból 12 személyt deportáltak. Szekérrre pakolták őket, és valamennyiüket Székelykeresztúrra vitték. Onnan kerültek a marosvásárhelyi téglagyári gettóba.

Bár Nagygalambfalva határa egyben országhatár is volt, az itt élő zsidók egyike sem próbált átszökni. A faluból származó Kányádi Sándor költő szerint azért, mert nem tudták, hogy mi vár rájuk. A zsidóellenes törvényeket itt különös módon alkalmazták, a leventeképzésbe például a zsidó gyerekeket is bevonták, s a gyakorlatokra puskát is kaptak. Szőke Domokos leventeparancsnok humánusan bánt velük, gyakorlatok alkalmával a sárga csillagot is levettette róluk, s a C-vitamin-adag a zsidó gyerekeknek is kijárt. A német megszállás a faluban nem sok változást hozott, a zsidókat kivezényelték ugyan közmunkára, a patak medrét takarították ki velük, de ennél nagyobb rosszat senki nem sejtett.

Csak a Budapesten tartózkodó két Schönfeld testvér élte túl a vészidőszakot, a többiek a lengyelországi haláltáborokban pusztultak el. Az 1947-es hitközségi összeírás szerint a faluban hat zsidó élt, helybeliek azonban ezt az adatot cáfolták. Szerintük 1945-ben a faluba csak a Schönfeld testvérek tértek vissza, s ők is csak rövid ideig maradtak ott. Schönfeld Ernő Temesvárra költözött, és az 1960-as évek elején alijázott. Lánytestvére valamivel korábban települt ki az őshazába.

Az erdélyi jiddis népköltészetet magyar nyelvre átültető Herder- és Kossuth-díjas költőnek, Kányádi Sándornak a kezdeményezésére a 12 áldozatnak a faluban 1994-ben hargitai gránitkőből készült emlékművet állítottak. Ezen a nevek mellett az alábbi felirat olvasható: „Lelküknek örök élete legyen. / A vészidőszak nagygalambfalvi áldozatainak kegyelettel / A falu népe.”

OKLÁND

A hasonló elnevezésű járásközpontban 1857-ben és 1869-ben is egyetlen izraelita vallású személy élt. 1880-ban már 6, 1890-ben 8, 1900-ban 5, 1910-ben 11 izraelitát számoltak itt össze. Nagy részük Trianont követően elköltözött a faluból, így az 1920. évi román népszámlálás már csak két zsidó nemzetiségű lakost említ. Később ők is elköltözhettek, mert 1930-ban a településen egyetlen zsidó sem élt. 1941-ben a magyar népszámlálás az 1069 lakos közül egyetlen izraelita vallású személyt talált, aki magyar nemzetiségűnek és magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Sorsa ismeretlen.

Az Oklándhoz tartozó falvakban szintén legfeljebb egy-egy zsidó család élt. Az otthon lévőket május elején szedték össze, s valamennyien a marosvásárhelyi gettóba kerültek.

Az *Oklándi járáshoz* tartozó falvakban az 1941-es népszámlálás adatai szerint 26 116 személy élt, ezek közül 28 izraelita vallású volt, az alábbiak szerint (zárójelben a zsidók, illetve az összlakosság száma):

Gyepes (3,550); Homoródalmás (5,2672); Homoróddaróc (1,1095); Homoródkeményfalva (1,482); Homoródszentmárton (4,915); Karácsonfalva (1,1029); Oklánd (1,1069); Székelyzsombor (4,1276); Vargyas (4,2088); Városfalva (4,595).

PARAJD

A zsidó lakosság csak az 1870-es években jelent meg a vármegye északnyugati határához közeli településen, de a közösség 1900-tól már számbeli- leg is szépen fejlődött. Saját templommal, héderrel, mikvével és temetővel rendelkeztek. Számuk és arányuk változását az alábbi táblázat mutatja be:

Év	Összlakosság	Izraelita	Arány (%)
1850	1095	-	-
1857	1339	-	-
1869	1795	-	-
1880	1984	5	0,25
1890	2093	8	0,38
1900	2370	56	2,36
1910	2888	61	2,11
1920n	2619	6	2,63
1930	2808	123	4,38
1930a	54	1,92	
1930n	110	3,91	
1941	2926	92	3,14
1941a		8	0,27
1941n		2	0,07
1947*		15	
1992	3801	-	0
2002	6846	-	0

Megjegyzés:

A statisztikai táblázatokban az egyes évszámok után írt „a”, illetve „n” betűt azt jelzi, hogy az abban a sorban megadott adat az „anyanyelvű”, illetve a „nemzetiségre”, s nem pedig az izraelita vallásra vonatkozik. E sorok esetében „jiddis anyanyelvűek”, illetve „zsidó nemzetiségűek” számát tüntettük fel. A csillaggal jelölt 1947-es évi adat a háború után a Zsidó Világkongresszus bukaresti irodája által sebtében összeszámolt „zsidókra” vonatkozik, minden további pontosítás nélkül. A 2002-es adat a hozzá tartozó falvak népességét is tartalmazó, teljes község lakosságát foglalja magába.

A Parajdon és környékén élő zsidóságot május első napjaiban összegyűjtötték, majd a marosvásárhelyi gettóba szállították. A szállítás az egyik forrás

szerint vonattal történt. Schwchter Ernő feljegyzése szerint a bevagónírozás az állomással szemben, „a Görgény alján” történt. Amikor a szerelvény indulásra készen állt, a vasút melletti szikla felrobant. A robbanószert állítólag egy parajdi fiatalember, Gelbman Lipót helyezte el, mert így akarta megakadályozni a zsidóság elszállítását. Erőfeszítése persze nem járt eredménnyel. A bátor fiatalember is a holokauszt áldozatává vált.

A marosvásárhelyi zsidóság emlékkönyve 33, Udvarhely vármegye zsidóságának emlékkönyve pedig 65 parajdi zsidó áldozat nevét rögzítette. Így maradt fent a Bittman, a Codlik (Czodik), a Drimmer, a Freund, a Fürst, a Gelbman, a Gersch, a Goldman, a Léb, a Polatsek (Polácsek), a Rosman, a Roth, a Sebestyén, a Stauber, a Stein és a Wilcsek családok, valamint Beron Eduárd és dr. Weisz Herman neve.

A világháború után, 1947-ben végzett világkongresszusi összeírás szerint Parajdon 15 zsidó élt. 1992-ben azonban a településen már egyetlen személy sem vallotta magát zsidónak.

A Parajdi járáshoz tartozó falvakban az 1941-es népszámlálás adatai szerint 16 283 személy élt, ezek közül 150 izraelita vallású volt, az alábbiak szerint (zárójelben a zsidók, illetve az összlakosság száma):

Alsósófalva (4,2041); Atyha (9,1453); Korond (29,4533); Parajd (92,2926); Siklód (7,1631); Szolokma (9,811).

SIKLÓD

A faluban 1930-ban 21, 1941-ben pedig 7 izraelita vallású személy élt. A fennmaradt adatok szerint a Spitzer családot a marosvásárhelyi gettóba vitték, s onnan Auschwitzba deportálták.

1966-ban Siklódon 4, 1977-ben pedig 2, önmagát zsidó nemzetiségűnek valló személy lakott. A településen ma már zsidók nem élnek.

SZÉKELYBETLENFALVA

Nem tartozott az Erdélybe települt zsidóság kedvenc települései közé. Először 1880-ban találtak itt a népszámlálók 3 izraelita vallású személyt, de az 1890-es, az 1900-as, az 1910-es és az 1920-as összeírások szerint a faluban izraeliták nem éltek.

1930-ban is mindössze egy személy vallotta magát izraelitának, ám az 1941-es magyar népszámlálás 11, önmagát magyar anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek tartó izraelita vallású személyt írt össze.

SZÉKELYKERESZTÚR

Az állatkereskedelméről, vajgyáráról és kézműiparáról híres, szitakészítőiről régen Szitáskeresztúrnak nevezett székelyföldi kisváros élénk kereskedelmi élete viszonylag sok zsidót vonzott ide. A közösség lélekszáma már a 20. század elején elérte a százat. A zsidó lakosság számának és arányának változását az alábbi táblázat mutatja be:

Év	Összlakosság	Izraelita	Arány (%)
1850	2303	-	-
1857	2461	8	0,32
1869	2712	-	-
1880	2968	27	0,91
1890	3153	51	1,62
1900	3421	85	2,48
1910	3886	99	2,55
1920n	3950	150	3,80
1927		140	
1930	4128	155	3,75
1930a		83	2,01
1930n		149	3,61
1941	4597	124	2,70
1941a		8	0,17
1941n		39	0,85
1947*		50	
1956a	5194	-	-
1956n		11	0,21
1992	9500	-	-
1992n		1	0,01
2002	9672	-	0

A nagyobb számban a 19. század utolsó éveiben betelepedett zsidóság kezdetben főleg fakitermeléssel és -feldolgozással, később főképpen kereskedelemmel foglalkozott. A város főterén és annak mellékutcáin nyitottak boltokat, s igyekeztek beilleszkedni a város életébe. Kiváló kapcsolatokat tartottak fent a környező falvakban élő zsidó kereskedő családokkal, amelyeknek üzleti hitelt is nyújtottak.

Az 1880-as években megalakult hitközség ortodox rítusú volt, elnöke előbb Farkas Elek, a vészorkorszak idején pedig Sonnenklár Izsák volt. A soá idején a közösség előimádkozója és metszője Lövi (Löw) Sámuel Shaime (Smaie, Semaja), aki a holokauszt áldozatává vált. Más források szerint Löw Semaja 1919-től a deportálásig Székelykeresztúr első és egyetlen rabbija volt. A székelykeresztúri sakter a szomszédos falvakban élő zsidóknak is vágott. A közösségnek a Csekefalvi utcában kis zsinagógája, a Timafalvi utcában pedig rituális fürdője

(mikve) működött (itt lakott a sakter is, a sokgyermekes Berkovitz). A székelykeresztúri zsidóság Chevra Kadisát és talmud-tórát is fenntartott. A katolikusok, reformátusok és unitáriusok által egyaránt lakott kisvárosban a zsidóság egy időben négy hédert működtetett, ahol a tanítók Berkovits Mendel, Berkovits Izidor, Rav Ejzik Hers, Farkas Adolf és Baum Andor voltak.

A székelykeresztúri zsidóság ugyanolyan nagy örömmel fogadta a városba 1940. szeptember 11-én visszatérő magyar adminisztrációt, mint a székelység. A következő napon megérkezett Székelykeresztúrra a járási közigazgatási katonai parancsnokság vezetője, Balogh András alezredes is, aki a szélsőséges elemek visszafogásával igyekezett a magyar közigazgatást megszervezni. Ennek ellenére a magyarországi zsidóellenes törvényeket nemsokára az itt élő zsidósággal szemben is érvényesítették. 1941 nyarán néhány Máramarosból származó székelykeresztúri zsidó családot a magyar hatóságok Kamenyec-Podolszkijba deportáltak, ahonnan nem tértek vissza.

1944. május 3-án a vármegye délnyugati falvaiban élő zsidókat a rendőrség és a csendőrség összeszedte. Egyeseket szekéren, másokat pedig gyalogszerrel hozták be Székelykeresztúrra. Gyűjtőhelyként a Csekefalvi utcai zsinagóga udvarát (más forrás szerint az egykori Wolf-házat) jelölték ki, ide tömörítették a helyi zsidóságot és a behozottakat is. Miután néhány napot itt töltöttek, csomagjaikat stráfszekérre rakták, s a menet elindult Marosvásárhely felé.

Bár Székelykeresztúr a magyar-román határhoz nagyon közel, mindössze egy-két kilométernyire fektült, átszökési kísérletekről nem tudunk. Ennek a jelenségnek egyik fő oka a zsidóság tájékozatlansága volt, másik oka pedig az, hogy sokkal jobban bíztak a magyar, mint a román hatóságokban. Nem kevésbé igaz, hogy az átszökéshez a székelyföldi zónában csaknem kizárólag magyar segítséget kérhettek volna, ez pedig – a hivatalos zsidóellenes propaganda miatt – meglehetősen kockázatos lett volna. A környékén Szatmárnémetiből származó zsidók is szöktek át Romániába, de a helyiek nem menekültek. Sok embert az a tudat is visszatartott, hogy népe sorsában köteles osztozni. De visszatartó erőként hatott az is, hogy a zsidóság a határ túlsó oldalán lévő állapotokat felületesen vagy egyáltalán nem ismerte, a románokkal szemben pedig rendkívül bizalmatlan volt. Másokat az tartott vissza, hogy családjaiktól a nehéz időkben nem akartak elszakadni.

Székelykeresztúr mellett szökött át Romániába a szatmárnémeti Glück Josef Meir és testvére, Glück Hana-Lea. Előbb Kolozsvár mellett kísérelték meg a határátlépést, sikertelenül. Budapesten léptek

• Tibori Szabó Zoltán •

SZÉKELY ZSIDÓK ÉS ZSIDÓZÓ SZÉKELYEK KÖZÖS MÁRTÍRUMA

Emlékműavatás. Székelykeresztúr, 1951

kapcsolatba Bú József nagyváradi fűszerkereskedővel, aki székelykeresztúri származású volt. Kérésükre Bú leutazott szülővárosába, ahol átszöktetésüket előkészítette. Ezt követően visszatért Budapestre, onnan védenecit lekísérte a helyszínre, ahol pedig sikeresen átjuttatta őket Romániába. A szatmáriak nem vették fel a kapcsolatot a helyi zsidósággal. A menekültek szerint Bú Székelykeresztúr határában, ismerősénél, a helyi téglagyár órénél szállásolta el őket. Innen Hana-Lea parasztruhába öltözve ment át – a két kilométerre, román területen fekvő Boldogfalva irányában – a Dél-Erdélyhez

tartozó Segesvárra, és megkereste nagybátyját, Baruch Zéliget, aki segítette testvére áthozatalában, s akinek a közvetítésével a Hirsch Ernő (Arje Eldar) által irányított tordai cionista csoport ellátta őket hamis papírokkal. Mindketten sikeresen eljutottak Bukarestbe.

Helyi forrás szerint a marosvásárhelyi gettóba kerültek a román hatóságok által magyar jóváhagyással a határon átdobott segesvári és Segesvár környéki zsidók is, akiket Sibelius segesvári szász Volksbund-vezető kezdeményezésére szedtek össze. Megerősíti e furcsa román–magyar együttműkö-

Az 1951-es emlékmű Székelykeresztúr, 2006

désének a valóságtartamát Dieter Schlesak 2006-ban Bonnban megjelent, *Capesius, der Auschwitzapottbeker (Capesius, az auschwitzzi patikus)* című dokumentumregénye is.

A marosvásárhelyi Koronkai úti téglagyárba gettózott keresztúri és környéki zsidóknak már csak a szabad ég alatt jutott hely, s improvizált sátraikat nagyrészt egymás mellett állították fel. A visszaemlékezők szerint a székelykeresztúri Baum, Berger, Berkovits, Braun, Dávid, Farkas, Fried, Gidáli, Jankovits, Junger, Kain, Klarman, Lövi, Lów, Rosenfeld, Schönfeld, Sonnenklár, Stern és más családok tagjai mellett a marosvásárhelyi gettóban volt a csekefalvi Génáth, a kobátfalvi Rosenfeld, a csehétfalvi Gidáli, a tordátfalvi Weisz, a székelyszentmihályi Roth, a szentábrahámi Fried és Lebovits, illetve a bögözi Farkas család, de az agyagfalvi Mendelék, továbbá a kadácsi Heinler-Heinmann (Haiman) József és felesége is. Utóbbiaknak nem volt gyermekük, s talán éppen emiatt is játszottak jelentős szerepet a környéken élő zsidóság életében. Rendszerint lakásukban gyűltek össze és imádkoztak a szombat és ünnepnapok alkalmával a környék falvaiban élő zsidók. Mindketten Auschwitzban pusztultak el.

Gidáli Samut, a csehétfalvi családfőt és feleségét, Fridát, akik idős emberek voltak, Auschwitzban egyenesen a gázkamrába irányították. Négy gyermekük (Miksa, Rózsi, Jenő és Irén) közül kettőt deportáltak, Irént és Rózsit, akik végigszenvedték a „halálmarsot”, Auschwitzot és Bergen-Belsent is.

A Tordátfalván élő Weisz házaspárt, László nevű fiukat, menyüket és Gyöngyike nevű csecsemőkorú unokájukat szintén Marosvásárhelyen keresztül deportálták Auschwitzba.

A székelyszentmihályi Roth családból a feleség veszett oda.

A gettóba hurcoltak között volt a szentábrahámi Fried család, amelynek tagjai több generáción keresztül fűszerüzletet működtettek a településen. Bár a helybéliekkel békében éltek, a falu antiszemita jegyzője, Fekete Miklós és közvetlen szomszédjuk, Mátéfy Áron falubíró folyamatosan zaklatta őket. Azzal az ürüggyel rendeztek náluk házkutatásokat, hogy rádióadót keresnek. A családnak a helyi csendőrök is igyekeztek megkeseríteni az életét.

A marosvásárhelyi gettóba került a bögözi Farkas Jenő és felesége, Piroska, négy gyermekük (Sárika, Gábor, Ilus és Klári), és Jenő csaknem vak bátyja. Deportálták valamennyiüket, beleértve Sárika férjét, Jóskát, és két kisgyermeküket is. Jenő önként vállalta Auschwitzban, hogy nem válik el balra irányított bátyjától, hogy segítségére lehessen. Nem tudta, hogy látássérült bátyjának erre a gázkamrában már nem lesz szüksége.

Szintén a Koronkai úti gettóban volt a keresztúri Rosenfeld család: Jakab, felesége, Jolán (született Goldstein), s gyermekeik, Móric és Sándor. Csak utóbbi élte túl a haláltáborok és a kényszermenetelések poklát. Emlékezése szerint Auschwitzban a székelykeresztúriak közül Farkas Bérivel, Gidáli József-

fel, Baum Andorral, illetve Grünfeld Ernővel és Tiborral volt együtt.

Behurcolták Marosvásárhelyre a 101 esztendőös Baum Raiselét is, aki a gettóban is rendkívül méltóságteljesen viselkedett.

Marosvásárhelyen keresztül kerültek Auschwitz-Birkenaubra a Székelykeresztúrról elhurcolt fiatal lányok is, köztük Génáth Alíz, aki a 7502-es számot kapta. Együtt voltak vele: Lebovits Bibi, Gersch Ibolya, Kohn Elekné, Fried Vilma, Sonnenklár Éva, Berkovits Etus, Stern Titi és Sári, Áron Margit, Czitrom Baba, Hirsch Gigi és Éva. Földet csáknoyoztak és havat lapátoltak. 1945. január 20. után átvitték őket a brombergi lágerbe, onnan szabadultak.

Az udvarhelyi zsidóság emlékkönyve 123 székelykeresztúri áldozat nevét rögzítette. A marosvásárhelyi zsidóság emlékkönyve ezzel szemben 160 személyt sorolt fel Székelykeresztúrnál. Ez utóbbi számadat azonban 35 olyan személyt is magába foglal, akiket Székelykeresztúrról szállítottak ugyan a marosvásárhelyi gettóba, de valójában valamelyik környékbéli faluban éltek. Ha ezt levonjuk a fenti számból, kiderül, hogy e második forrás szerint a székelykeresztúri áldozatok száma 125. Az adatok összevetéséből megállapíthatjuk: a Székelykeresztúrról deportált keresztúri és környékbéli zsidóság áldozatainak lélekszáma legkevesebb 123 volt.

A háború után, 1947-ben a világkongresszusi összeírás szerint a településen 50 zsidó élt. Ezeknek csupán egy részét képezték a Székelykeresztúrról és környékéről deportált közösségek túlélői, a többiek Dél-Romániából, Moldvából, Bukovinából érkeztek. 1946-ban a helyi Zsidó Népkegyesség elnöke Dávid Vilmos volt.

Az *Egység* című erdélyi zsidó hetilap ugyanabban az évben a következőket írta: „Székelykeresztúr a gyűlölet tengerében annak idején is megfontolt és óvatos sziget volt, s ez ma sem igen változott.” A „kisszámú zsidóság” részt vett a helyi politikában, és a magyarsággal „a legbarátságosabb” kapcsolatokat ápolta.

A Temesváron megjelenő *Icud* című cionista lap 1948. február 1-jén közreadta azt a székelykeresztúri túlélők (kortanúk 16 személyről tudnak) által írt levelet, amely a hazatérésükkor talált állapotokat rögzítette. A levélíró közölte: „...Deportálásból visszatérve a templomot lerombolva találtuk, de nem is kell már tíz embernek templom. A rituális fürdőnk megmaradt, és most azt akarjuk, ezt a két épületet adjuk el, és a teljes ellenértéket ajánljuk fel a Negev-akciónak. Szegények vagyunk, sem otthonunk, sem hozzátartozónk nincs, és nehéz munkával keressük meg a mindennapi kenyeret, mégis egyhangúan elhatároztuk, hogy a két épület árát a Negev vízellátási céljaira fordítjuk.”

1956-ban még 11 magát zsidó nemzetiségűnek tartó személy élt Székelykeresztúron. Az 1992. évi népszámlálás alkalmával azonban már csak egyetlen személy vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, de a 2002. évi összeírásig már az is eltűnt.

A hitközség valamikor 1948 után szűnt meg. Az egykori zsidó élet emlékét Székelykeresztúron ma már csak a zsidó temető őrzi, s ott az 1951-ben számtalan helyi lakos jelenlétében felavatott emlékmű. 2003 novemberében az egyik budapesti művészeti galéria 30 ezer forintos kikiáltási áron árverésre bocsátotta „az egykori székelykeresztúri zsinagóga Dávid-csillaggal díszített vaskilincset”. A becsüszerint a mives kilincset 1890 körül készíthették.

A Székelykeresztúri járáshoz tartozó falvakban az 1941-es népszámlálás adatai szerint 25 905 személy élt, ezek közül 269 izraelita vallású volt, az alábbiak szerint (zárójelben a zsidók, illetve az összlakosság száma):

Betfalva (2,677); Bözöd (8, 1359); Bözödújfalva (37,778); Csehétfalva (6,467); Csekefalva (5,496); Etéd (4,1640); Fiatfalva (10,1027); Kadács (3,388); Kisgalambfalva (5,677); Kobátfalva (10,521); Kőrispatak (16,1200); Medesér (3,597); Nagygalambfalva (14,1483); Rugonfalva (4,841); Siménfalva (4,1087); Székelykeresztúr (124,4597); Székelyszentmihály (8,505); Szentábrahám (3,930); Tordátfalva (3,402)

SZÉKELYUDVARHELY

A „székely Athénban” már az 1800-as évek első felében telepedtek le zsidók. A székely társadalom hagyományos zártsága miatt az udvarhelyi zsidóság száma a 19. század végéig viszonylag alacsony maradt. Valamivel nagyobb a száma az ide telepedetteknek 1880 után, amikor a régióban fellendült a fakitermelés és a fafeldolgozás. A két világháború között néhány tucat máramarosi zsidó család érkezett a városba, akik szintén a faiparhoz értettek.

Két hitközséget alapítottak itt a zsidók az idők folyamán. Az első, a status quo már a 19. század utol-

só évtizedeiben működött. Az ortodox azt követően alakult meg, hogy a századforduló után több ortodox zsidó család költözött a városba. Mindkét hitközség 1944-ig működött. Az ortodox hitközség első rabbija Stein Ábrahám Aser Zélig volt, aki 1932-ben bekövetkezett haláláig állt hitközsége élén. A vészkorszak idején az ortodox közösséget Wieder Ábrahám (Baruch Avraham) rabbi irányította, a status quo ante hitközség elnöke pedig Gottesmann Vilmos fakereskedő volt. Gottesmann a román uralom is hű magyar érzelmű embernek tekintette, s ez a magyar körök oly mértékű megbecsülését vonta maga után, hogy a későbbi magyar vezetőség klubjának ő volt az egyetlen zsidó tagja. Korábban a status quo hitközséget Hirsch Herman, a szeszgyár igazgatója vezette, aki szintén megbecsülésnek örvendett az udvarhelyi és környéki székelység körében. Fennmaradt még az ortodox hitközség Oberman nevű metszőjének, illetve a status quo ante közösség előimádkozójának és metszőjének, Guttman Józsefnek és gabbójának, Lebovits Gézának a neve. Szintén tudjuk, hogy a status quo hitközség tanítójának családneve Dávid volt.

Mindkét közösségnek külön temploma, temetője és Chevra Kadisája volt, több széfer-tórát és más zsidó hitközségi intézményt működtettek, egyebek mellett két önálló hédert is. Jesiva Székelyudvarhelyen nem működött, de azoknak, akik Erdély valamelyik jesivájában akartak tanulni, s ezt anyagi körülményeik miatt nem tehették meg, a hitközség támogatást nyújtott.

A Trianont követő menekülések okán a zsidóság lélekszáma csökkent, az 1930-ban a román hatalom által végzett népszámlálás mégis 313 izraelitát talált, akik közül azonban csupán 80 személy vallotta magát jiddis anyanyelvűnek is.

A két világháború között a status quo ante hitközség mindkét elnöke – Hirsch Herman és Gottesmann Vilmos is – élénk cionista tevékenységet folytatott. Az első cionista szerveződést Székelyudvarhelyen az 1924-ben megalakult két ifjúsági csoport képezte, a fiúk Barisszia és a lányok Aviva szervezete. A cionista nők szervezete, a WIZO a városban 1930-ban alakult meg. E cionista csoportok mellett a Mizrach, a Hanoár Hácioni és a Bétár is toborzott híveket Székelyudvarhelyen. A cionista mozgalomba a város neves zsidó személyiségei is bekapcsolódtak, mint például Kálmán József és Hirsch Lajos. Helyi cionista vezető volt dr. Kálmán József ügyvéd, Guttman Sámuel fakereskedő, Dávid Dezső, a borkereskedő Sámson Andor, Sámson József, a kereskedők szervezetének elnöke és Löbel Mendel textilkereskedő. Utóbbi fiát, Lajost a temesvári cionista szervezet aktivistájaként ismerték. Az 1930-as évek közepén Schwächter

Jenő és társai megalapították az ún. revizionista cionista szervezetet, amelynek szónoka a székelykeresztúri ifjúság beszerzésében is jeleskedő Guttman Becalel volt.

A közösség 1941-ben 324 személyből állott, s ez az összlakosság 2,72 százalékát tette ki. Legtöbben kereskedelemmel foglalkoztak, de akadtak köztük kisiparosok és fakitermeléssel foglalkozók is. Az utóbbiak csoportja nem csupán munkáltatókból állott, sok zsidó végzett fizikai munkát is a fűrésztelepeken és a gáterekben. Voltak azonban zsidó ügyvédek, orvosok és tisztviselők is.

Az orvosok közül Böhm József nevét őrizte meg a város emlékezete, az iparosok közül pedig a Strasser Istvánét, aki Székelyudvarhely első rádiószereelője volt. Mindketten a vészkorszak idején veszítették életüket. A helyi közemlékezet másik példája, hogy az egykori Goldstein-féle üzletet ma is régi tulajdonosa után „Góstán”-nak nevezik. De az idősebb udvarhelyiek még ma is emlékszenek arra, hogy melyik volt a Sámson-, a Gold- vagy pedig a Hirsch-féle üzlet, hiszen ezeket a neveket még a világháború utáni kommunista rendszerben is sokáig használták.

A székelyudvarhelyi zsidó közösség demográfiai adatait az alábbi táblázat mutatja be:

Év	Összlakosság	Izraelita	Arány (%)
1850	3209	14	0,44
1857	3873	9	0,23
1869	4376	16	0,37
1880	5003	29	0,60
1890	5438	81	1,49
1900	8045	170	2,11
1910	10244	256	2,50
1920n	10192	163	1,60
1930	8518	313	3,67
1930a		80	0,94
1930n		283	3,32
1941	11929	324	2,72
1941a		2	0,02
1941n		5	0,04
1947*		89	
1948		88	
1956a	14162	7	0,05
1956n	14162	58	0,41
1966a	15901	-	-
1966n	15901	12	0,08
1977n	28738	5	0,02
1992	39959	5	0,01
1992n		2	0,005
2002	36948	1	0,0...

A zsidóság élénk kereskedelmi életet folytatott itt, ezt a helyi lapokban megjelent reklámhirdetések mennyisége is tükrözte. Fecső Zoltán székelyudvarhelyi helytörténész megállapítása szerint a zsidóság a város gazdasági életében számarányához képest fontos, de távolról sem domináns szerepet töltött be. Székelyudvarhelyen egyébként akkoriban három téglagyár, három szeszfőzde, sörgyár, két ecetgyár, bőrgyár, szeszfinomító és két fűrésztelep működött. Mivel azonban a második bécsi döntéskor meghúzott határ a vasúttól elvágtá, a nehéz közlekedési feltételek a város fejlődésére igen negatív hatással voltak.

A magyar zsidóság közismerten nagy asszimilációs hajlamát itt is leginkább a magyar anyanyelvűség és a kikeresztelkedések bizonyították. A kikeresztelkedettek közül Szöllösy Sámuel neve ismert, aki református hitre tért, s a helyi református egyház és kollégium egyik lelkes támogatója volt.

Igazán fontosnak a helyiek ma is azt tekintik, hogy miközben a két világháború közötti időszakban a zsidóságot a gazdasági szálak inkább Bukaresthez fűzték, az érzelmi kötelékek továbbra is Budapest felé szövődtek. A román érásban egyébként a székelyudvarhelyi zsidóság és a székelység viszonya teljes mértékben nyugodt, s az egymásra utaltságból is adódóan nagyrészt szívélyes volt.

Eseménynek számított a városban, hogy Gold Béla feleségével és kislányával 1939-ben visszatért Székelyudvarhelyre Kubából. Nem tudta, hogy nemsokára családjával együtt Auschwitzba kerül.

A második bécsi döntés nyomán Észak-Erdélybe bevonuló magyar hadsereg szeptember 10. körül érkezett Székelyföld különböző településeire. Amikor Horthy Miklós fehér lován bevonult Székelyudvarhelyre, a lakosság „Fegyvert a székelyeknek!” kiáltással fogadta. A katonai közigazgatás ennek ellenére elsősorban a román adminisztráció kivonulásával keletkezett űrt igyekezett betölteni, hogy az élet visszatérhessen normális medrébe. A Székelyudvarhelyre érkezett katonák között zsidók is voltak, akik ros hásánakor a helyi templomba mentek, ahonnan az udvarhelyi zsidó családok hazavittek egyet-egyét, hogy együtt ünnepeljenek. A velük folytatott beszélgetésekből kitűnt, hogy az udvarhelyi zsidók legalább annyira tartottak a változástól, mint amennyire örvendtek a magyar hatalom visszatérésének.

Bár a Magyarországon már hatályos zsidótörvényeket elvileg itt is azonnal alkalmazni kellett, Udvarhely vármegye zsidóságának viszonylag kevés megszorítással kellett szembenéznie. Alacsony arányuknál fogva a székelyudvarhelyi zsidók távolról sem gyakoroltak döntő befolyást az egyes szocioprofessionális területeken, így kezdetben a zsidó-

ellenes jogszabályok rendkívül kevés igazán komoly áldozatot követeltek. Az üzletekre viszont később ki kellett függeszteni a feliratot: „Zsidó üzlet.”

Az udvarhelyi zsidóság számára még az sem jelentett túlságosan nagy megrázkódtatást, hogy 1941-ben a 18 és 50 év közötti zsidókat elkezdték kiképezni tűzoltó katonának. Hetente két-három alkalommal kellett kötelező módon megjelenni a kiképzésen, amelynek elméleti és gyakorlati része is volt. Filó Ferenc udvarhelyi polgármester utasította ugyan Gálovits József tűzoltóparancsnokot arra, hogy beosztottjaival bánjon keményen, ennek azonban semmilyen komolyabb következménye nem volt, Gálovits továbbra is emberségesen viselkedett, s csak olyankor emelte fel a hangját, ha valaki ellenőrzésre érkezett.

1941 nyarán néhány Máramarosból származó székelyudvarhelyi zsidó családot a magyar hatóságok Kamenyec-Podolszkijba deportáltak, ahol az elhurcoltakat megölték. Az Udvarhely vármegyében élő 18 és 50 év közötti életkorú zsidó férfiakat 1942 nyarán hívták be munkaszolgálatra. Legtöbbjüknek június 20-án kellett jelentkezniük a maroshévízi hadkiegészítő parancsnokságon, ahol munkaszolgálatos századba osztották be őket. Voltak olyanok, akiket tévedésből hívtak be, Schwächter Artúrt például, aki nem volt még 18 éves, s akit hazaküldtek. Székelyudvarhelyről és környékéről 214 személy jelentkezett, belőlük alakították meg a székelyudvarhelyi századot.

A behívottak között volt Wieder Ábrahám udvarhelyi rabbi is, aki szakállasan érkezett, s akit, könnyörgését semmibe véve, azonnal megborotváltak. Az alakulat őrnagyát Kunnak hívták, gonosz emberként emlékeztek rá a túlélők, a törzsőrmester pedig Székelyudvarhely városi dobosa, Polner Károly volt. A század zászlósa Papzakor Endre volt, aki korábban tisztviselőként dolgozott. Az udvarhelyi századnak „zsidó parancsnoka” is volt, Izsák Tibor ügyvéd személyében, akinek minden bizonynyal csak szimbolikus szerep jutott.

Két hét – többnyire munkával eltöltött – „kiképzést” követően az alakulatot Szeretfalvára vezényelték. Hozzá tartozóik itt búcsúzhattak el tőlük, mielőtt valamennyiüket bevagonírozták, s elindultak Ukrajna irányába. Senkivel nem közölték, hogy a munkaszolgálat meddig tart majd, az ukrainai telet így sokuknak nyári öltözékben kellett átvészelnük. Szerelvénységük Magyarországon haladt át, s a párkányi határátkelőnél léptek át Lengyelországba, ahol különböző helyeken sárga csillagot viselő, munkára befogott, elcsigázott zsidókkal találkoztak. Lengyelországban előbb Gommelben időztek, ahol a körülmények jóval embertelenebbé kezdtek válni. A század parancsnoka Szócs Zoltán főhad-

nagy volt, a korábbi csíksomlyói tanító, akire a túlélők kegyetlen, „zsidófaló” emberként emlékeztek, a hadnagy pedig Kézsmárki Ferenc ügyvéd. Elkobozták a munkaszolgálatosok ennivalóját, cigarettáját, csokoládéját és pénzét. Többször napokig tartó, fizikai bántalmazásokkal egybekötött, napi 25-30 kilométeres meneteléseket követően újabb néhány napig dolgoztatták őket. Aki a menetelést nem bírta, azt puskatussal ütlegették.

Mintegy két hónap elteltével érkeztek meg Pestanoj faluba. Itt az udvarhelyieket egy Szalay nevű századoshoz osztották be, akinek az embertelen irányításával útéptésen dolgoztak. Később ismét menetelés következett Siribjankáig, a század végleges állomásáig, ahol a keretlegények zöme temesvári sváb volt, de székelyföldi magyarok is akadtak közöttük. Egyformán kegyetlenül bántak a munkaszolgálatosokkal. A Rostás és Gyöne nevű katonák naponta megverték őket. Divat volt a kikötés, a gúzsbakötés, a testi kínzás. Voltak, akik hólapátolás közben elestek és megfagytak, például a csehétfalvi Gidáli Miksa, másokat őrszolgálat közben ért a fagyhalál. Mindenki megtetvesedett, sokan megbetegedtek.

Amikor az oroszok 1943. január 20-án áttörték a frontot a Donnál, a tisztek megszöktek. A parancsnokságot Balázs György törzsrőmester vette át, aki szintén székelyudvarhelyi volt, s akinek a vezetésével megkezdődött a visszavonulás. Ekkor a 214 udvarhelyi munkaszolgálatosnak már csak mintegy a fele volt életben. A menetelés közben sokan meghaltak, másokat a magyar katonák bosszúból lelőtték. Vatmaskába már csak 35 munkaszolgálatos érkezett meg, őket vasúton a németországi Breslauba szállították, majd onnan nemsokára a magyarországi Galántára. A magyar csendőrök azzal vádolták őket, hogy megszöktek a frontról, s visszaküldték a még életben lévőköt Ukrajnába. Ezúttal a pripeti mocsarakon keresztül kellett utat építeniük. Itt már korbáccsal verték őket.

1943 őszén az életben maradt 12 udvarhelyit átvezényelték Mihálylovkába. A tél folyamán újabb pokoli körülmények jöttek, újabb eszeveszett visszavonulással. Kitért a tifusz- és a vérhasjárvány, s Dorosicsban a betegek a magyar katonák rágyújtották a istállóból kialakított „kórházat”. A betegek zöme bennégett. Az 1942-ben behívottak közül végül alig néhányan menekültek meg, köztük Schwächter Ernő, aki a tifuszt követően a Pomázy-századba került.

1942. október 5-én Udvarhely vármegyéből továbbbi zsidó férfiakat vezényeltek munkaszolgálatra. Ezek csoportjába került a székelykeresztúri Baum József, illetve a székelyudvarhelyi Herzlinger József és Gidály Jenő, akiket a Háromszék vármegyeyi

Bereckre, a 115/3. századhoz küldték, ahol erdőirtással, hótakarítással, futóárok- és tankcspadaásással foglalkoztak. Később bevagonírozták, és az ukrajnai Stiskole-Lembergbe vitték őket.

Székelyudvarhelyen 1943 őszén az 1922-ben születetteket is behívták. Csoportjukat a csíkszeredai, gyergyószentmiklósi, gyergyóbékási, gyergyótölgyesi, berecki illetve nyáradremetei munkatáborokban dolgoztatták. Itt is kegyetlenek voltak a tisztek, a körülmények pedig szintén embertelenek. Általános volt a megtetvesedés és a rühesedés, a munkaszolgálatosokat itt is verték és kínozták. 1944 tavaszán ezeket az alakulatokat is kivezényelték Lengyelországba, ahol szintén utakat, bunkereket kellett építeniük. 1944 októberében Budapestre kerültek, ahonnan a németek a „halálgyárnak” is nevezett kőszegi táborba hurcolták őket. Innen 1945 márciusában indultak útnak a hírhedt „halálmars”-sal Ausztria felé. Napi 25-30 kilométert kellett gyalogolniuk. Akik nem bírták az iramot, azokat az őrség agyonlőtte. Az Alpokban megkezdődtek a tömeges kivégzések, a magyar katonák a menetelőknél megparancsolták, hogy különböző lejtőkön induljanak el, majd hátulról beléjük lőttek. Rengetegen meghaltak. A borzalmas események részese volt a kobátfalvi Áron Elemér is.

A Székelyudvarhelyen maradottak élete is egyre nehezebbé vált. A német megszállást követően a zsidók mozgásterét egyre szűkítő rendeletek alkalmazása naponta újabb és újabb nehézségekkel szembesítette a közösséget, amely az intézkedések végcéljáról semmit nem sejtett. Bízta Horthyban, a szövetségesek mielőbbi győzelmében. Ehhez az is hozzájárult, hogy 1944. április 12-én Udvarhely vármegye területét is hadműveleti területnek nyilvánították. Ehelyett azonban bevezették a sárga csillag viselését, elkobozták az utolsó ingó- és ingatlan vagyont is, illetve a 3000 pengőn felüli készpénzt, és bezárták a zsidó üzleteket.

Április 15-én több tehető udvarhelyi zsidót – köztük Klerman Bernátot, Farkas Adolfot, Fried Andrást, Sonnenklár Izsákot – letartóztattak és értékeiket követelve megverték. Az őrizetbe vett férfiakat dr. Kovács Gábor ügyvéd próbálta meg kiszabadítani. Később felszólították őket, hogy családjaikkal együtt térjenek át keresztény hitre, de ezt ők megtagadták.

A hivatalos zsidóellenes propaganda korábban soha nem tapasztalt erőre kapott, s a lakosság egy részére nagy hatással volt. Üzletének nagy kirakátára Szilágyi Ignác cukrász kiírta: „zsidókat és kutyákat nem szolgálunk ki.”

Az április 28-án Marosvásárhelyen rendezett titkos megbeszélésen elhangzott utasítások értelmében a gettósítás Székelyudvarhelyen is május 3-án

reggel kezdődött. Az akcióért Gálfy Dezső főispán, Bonda István alispán és Kiss László csendőr alezredes, a vármegye csendőrparancsnoka felelt Udvarhely vármegye szintjén, Székelyudvarhelyen pedig Filó Ferenc polgármester és Zsigmond János rendőrfőnök.

Május 3-án reggel magyar leventék és csendőrök jelentek meg a zsidók lakhelyén, s kiadták az utasítást: félóra alatt csomagolják össze a legfontosabbakat, és hagyják el lakásaikat. Az udvarhelyi zsidó családokat beszállították a helyi tanítóképző udvarára, majd éjszakára a férfiakat, nőket és gyermekeket a nagy tornaterembe zárták. A törvény szerint kivételezetteknek sem kegyelmeztek, kitüntetett háborús veteránokat, kikeresztelkedett személyeket egyaránt összeszedtek.

Több zsidó személy feljelentésében jeleskedett Csiszár Antal rádiószerelő, helyi nyilas vezető is. Fia levente vezetőként részt vett a zsidók összeszedésében. Amikor a kollégiumban összegyűjtött zsidóságot tehergépkocsikra pakolták, az ifjú Csiszár puskatussal ütlelt védetlen nőket és gyermekeket. Másik „szolgálatos” feljelentőre találtak a székelyudvarhelyi zsidók Molnár Gyulában, aki egyebek mellett egy zsidó leány elbűjtését kívánta megakadályozni. Mivel feljelentésében pontos címet adott meg, Goldberg Betty lebukott.

Volt azonban néhány olyan személy is, aki a zsidókat tisztelte és szerette, s aki a nehéz időkben igyekezett segítségükre lenni. Sas Antal esperes összeköttetéseit kihasználva a vagonból mentette ki a Molnár által feljelentett Goldberg Bettyt, azt állítva, hogy az a keresztlánya. A bajba jutottakon Rösler Klára, Sztojka Ferenc és Jaklovsky Alfonz is segíteni próbált.

A kollégiumban Székelyudvarhelyről és néhány közeli településről összegyűjtött 276 zsidót a harmadik napon, május 5-én tehergépkocsikra tették, és beszállították a marosvásárhelyi Koronkai úti gettóba. Mivel a szárítókat és a kemencéket a marosvásárhelyiek már elfoglalták, az Udvarhely vármegyéből behozottaknak már csak a szabad ég alatt jutott hely. Összekapkodott holmijukból a legtöbben sátrakat készítettek, hogy a májusi időjárás viszontagságaitól, a hidegtől és az esőtől megvédjék magukat. A betegségek, a fáradság és az izgalom miatt egyesek elájultak, az orvosok, köztük az udvarhelyiek által igen tisztelt dr. Böhm Jenő és felesége, Gizella próbált rajtuk – a lehetőségekhez képest – segíteni. Azok közül, akik öngyilkosságot kíséreltek meg, néhány személyt sikerült is megmenteniük.

A marosvásárhelyi gettóban összesen 11 személy próbált öngyilkosságba menekülni. A halottak temetésén a rabbin és a kántoron kívül egyetlen családtag részvételét engedélyezték.

A gettót őrző magyar csendőrök mindenkitől elkobozták a megmaradt értékeket, beleértve a törvény által megengedett pénzüsségeket. A tehetősebbektől a tábor bejáratánál álló egyhelyiséges épületben berendezett „pénzverdében” a május harmadik hetében megérkezett csendőrnyomozók veréssel és kínzással próbálták kiszedni, hogy hova rejtették, kikre bízta megőrzés végett ékszereiket, pénzüket, más értékeiket. Olyan családok is voltak, akiknek tagjait többször is vallatásra fogták. Ilyenkor férfiakat és nőket egyaránt agyonkínóztak. A Sallós Ferenc csendőr törzsőrmester, illetve Kónya és Pintér csendőr századosok által véghezvitt kínzások során gumibotokkal verték a vallatottak talpát; a férfiak nemi szervét addig ütötték, amíg el nem ajultak, majd egy-egy veder vízzel locsolták fel őket. A „pénzverdében” zajló kínzásokkal egyidejűleg a csendőrök a gettó „utcáit” járták végig újra meg újra, s a csomagokban újabb ellenőrzéseket végeztek. A jegygyűrűket is elkobozták, és a legtöbb esetben a fehéreneműt is.

A marosvásárhelyi gettóban lévő vízhiány és a minimális higiéniai feltételek hiánya az udvarhelyieket is érintette. Néhány nap múlva elrendelték, hogy a férfiak nyíratkozzanak kopaszra, s szakállukat még a rabbiknak és a saktereknek is le kellett vágniuk.

Május 24-ről 25-re virradóan a gettóba mintegy kétszáz csendőr érkezett. Ébresztőt rendeltek el, s öt óraker sorakozót. Mindenkinek egy váltás fehérenemű és a megmaradt élelmiszer becsomagolását engedélyezték, majd a kettéosztott gettó mintegy felét – köztük az Udvarhely vármegyeiek többségét – hat óraker ötös sorokban elindították a helyi vasútállomás felé. A menet megkerülte a várost, s a városszéli földeken áthaladva érkezett az állomáshoz, így a helyi lakosság a zsidók újabb elhurcolását nem láthatta. Az állomáson a csendőrök – egy német tiszt felügyeletével – újra átkutatták a csomagokat, s ami értéket még találtak, elszedték. Volt olyan csendőr is, aki elvette a szemüvegeket és szétaposta.

Ezt követően a tömeget az útra készen álló marhavagonokba zsúfolták. Egy-egy vagonba 84 személyt préseltek be, minden vagonba feldobtak ugyanannyi darab félkilós kenyeret, egy-egy veder vizet, s egy további vedret a szükségletek elvégzésére. Aztán behúzták, leláncolták és lelakatolták a vagonok ajtaját, s a szerelvény elindult. A bevagonírozottak közül senki nem tudta, hova viszik őket.

Az állomásokon, amelyeken áthaladtak, helyi munkásoktól tudták meg, hogy a vonat úti célja Németország, s hogy nem ők az egyedüliek, akiket azokban a napokban elszállítottak. Maguk is napokon át utaztak, s ez is valószínűsítette a német-

országi úti célról keringő híreket. A szerelvény május 27-én Kassán át lépett ki Magyarországról. Az udvarhelyieket is szállító vonat Krakóban időzött néhány órát, itt a deportáltak vízhez jutottak, de enivalót nem kaptak. Másnap reggel érkeztek meg Auschwitzba, ahol a standard képlet szerint lezajló szelekció értelmére, illetve a kezdetben lángoló kohóknak vélt krematóriumok valódi céljára csak napokkal később döbbsentek rá. Az időseket, a betegeket, a kisgyermekes anyákat azonnal a gázkamrákhoz vezényelték. Székelyudvarhelyről a Goldstein, a Markovits, a Salamon, a Lebovits, a Fried, a Rosenberg, a Gold, a Gottesmann, a Guttman, a Mendel, a Farkas és más családokat, illetve dr. Böhm Jenő orvost itt végezték ki és égették el. A többieket a munkalágerekbe osztották be. Voltak, akiket később munkára vezényeltek más lágerrekbe.

Az udvarhelyiek egy részét – közöttük Baum Andort, Salamon Bandit, Stiller Bélát, Samu Dezsőt és Hönig Zsigmondot – a német visszavonuláskor a dachauzi lágerbe meneteltették, onnan az amerikai katonák szabadították fel őket. Mások a Ravensbrück melletti lágerbe kerültek, majd onnan Frankfurtba, megint mások München mellett, a Liebe-Rose lágerben dolgoztak, vagy Mauthausenben.

A székelyudvarhelyi lányok egyik csoportja – benne Gottesmann Lica, Schönblum Emma, Guttman Lili, Guttman Magda, Böhmné, Salamon Ella, Fried Babuci, Hirsch Éva, Hirsch Gigi, Hirsch Lilla, Fried Éva, Fried Maca, Czitrom Margit, Singer Éva, Singer Szurika és mások – a C-láger 30–32-es blokkjában volt. Egy részük később az oberhohei mintalágerbe került, amelyben – mivel a Vöröskereszt képviselői többször is meglátogatták – jobbak voltak a körülmények. A lányok itt repülőgép-alkatrészeket gyártó üzemben dolgoztak. Az udvarhelyi nők egy másik csoportja – köztük Hirsch Gyuláné és két lánya, Rosenberg Rózsi, Grünspan Rózsi, Strasser Baba és testvére – végigjárták Stutthof és Danzig lágereit, majd Grünberg mellé vitték őket tankárokot ásni. A Hirsch család valamennyi nőtagja a visszavonulás embertelen menetelése közben halt meg.

Az auschwitz-i C-lágerben néhány udvarhelyi nő – Guttman Magda, Rosenberg Rózsika, Schwächter Jenőné – a konyhára került, s ennek köszönhetően módjukban állt a többieknek is segíteni.

A munkaszolgálatosok közül is deportáltak egyeseket. Lebovits Kelemen például több társával együtt 1944. május elején egy havasi fakitermelésen dolgozott. Összeszedték őket, s valamennyiüket a nagyváradi gettóba szállították. Onnan a váradi zsidósággal együtt Auschwitzba kerültek.

Székelyudvarhelyről Ferenczy csendőr alezredes szerint 276 személyt deportáltak, akik közül alig néhányan éltek túl a lágerek borzalmaival. Sokakat gázkamrában gyilkoltak meg, másokkal a betegség és az éhezés végzett. Megint másokkal a kegyetlenség. Vér Sándort például az SS-kutyák tépték szét. Megmenekült Böhm doktor felesége és lánya, Ella, akik azt állították, hogy testvérek, csak hogy együtt maradhassanak. Őket tanuként hallgatták ki a frankfirti 1963–1965 közötti Auschwitz-perben.

Kevesen jöttek vissza. Wiedler rabbival együtt a legtöbben a soá áldozatai lettek. Az udvarhelyi zsidóság emlékkönyve 285 székelyudvarhelyi áldozat nevét örökítette meg, a marosvásárhelyi zsidóság emlékkönyve pedig 208 áldozatét. Kétségtelenül az első a teljesebb, bár néhány gyermek nevére a szerkesztők nem emlékeztek.

Az 1946. évi kolozsvári népbírósi perben Schwächter Jenő tanúvallomást tett az Udvarhely vármegyei és székelyudvarhelyi zsidóság szenvedéseiről.

Az 1948-as hitközségi összeírás Székelyudvarhelyen 88 zsidót talált, ezek között azonban sokan voltak olyanok, akiket nem innen deportáltak. Az idézett összeírás szerint ugyanakkor még négy helyi zsidó hitközségi intézmény működött. A zsidó élet azonban Székelyudvarhelyen már nem tudott újraindulni. Az alijázás időszaka következett, az elvándorlás és a lassú kihalás ideje. A közösség 1956-ban még 58 személyből állt, 1966-ban azonban már csak tizenketten voltak. 1992-ben Székelyudvarhelyen öt személy vallotta magát izraelita vallásúnak, közülük ketten zsidó nemzetiségűnek is tartották magukat. 2002-ben azonban már csak egyetlen izraelita vallású személy élt a városban, de az nem vallotta magát egyben zsidó nemzetiségűnek is. Alighanem ő volt az utolsó Udvarhely vármegyei székely zsidó.

A holokauszt 50. évfordulóján „felejthetetlen deportáltjaink emlékére” Schwächter Ernő és mások a legtöbb áldozat nevét is megörökítő emlékművet állítottak a székelyudvarhelyi zsidó temetőben. Az emlékműre Ady-idézetet írtak: „Örök bolygók, örök riasztatók, / Idő kovászai, megyek én is veletek / Bélyegesen, csillagoson.”

A Székelyudvarhelyi járáshoz tartozó falvakban az 1941-es népszámlálás adatai szerint 37 424 személy élt, ezek közül 52 izraelita vallású volt, az alábbiak szerint (zárójelben a zsidók, illetve az összlakosság száma):

Agyagfalva (9, 886); Bögöz (6, 1271); Firtosvára (5, 331); Székelybetlenfalva (11, 1107); Székelydobó (7, 950); Székelymagyaros (5, 234); Székelyszentkirály (3, 1080); Ülke (2, 724); Zetelaka (4, 5306).

SZOLOKMA

A faluban 1880-ban írtak össze először izraelitákat, akkor heten voltak, 1890-ben azonban már egy sem élt a településen. 1900-ban hat személy vallotta magát izraelitának. 1910-ben kilencen, 1930-ban tizenegyen voltak, utóbbiak közül nyolc zsidó nemzetiségű és jiddis anyanyelvű. Az 1920. évi román népszámláláskor 15 személy zsidó nemzetiségűnek deklarálta magát.

1941-ben a magyar hatóságok a 811 lakosú településen 9 zsidót találtak. Valamennyien izraelita vallásúak és jiddis anyanyelvűek voltak.

1944 májusában a falu zsidóit a marosvásárhelyi gettón át Auschwitzba deportálták. Az áldozatok közül Neufeld Mór (Moshe), Neufeld Jóna és Neufeld Jónáné neve maradt fent.

A háború után Szolokmán zsidók nem éltek.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

1. *Aezarile evreilor din România. Memento statistic.* (Zsidó települések Romániában. Statisztikai összegezés.) (Bukarest: Congresul Mondial Evreesc. Sec iunea din România, 1947.)
2. Bodea, Gheorghe I., *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei - 1944.* (Cluj-Napoca: Editura Hiparion, 2001.)
3. Ciubancan, Vasile T., et al., *Drumul Holocaustului. Calendar evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupația Ungariei - 5.IX.1940-25.10.1944.* (Cluj-Napoca: Editura Ciub ncan, 1995.)
4. Erős László, *Necrologul secuilor sâmbătiști.* In: Dialog Inter-ethnic (Cluj-Napoca), vol. 4., nr. 38, 39, 40, 1997. szeptember, október és november.
5. Gutman, Israel (Editor in chief): *Encyclopedia of the Holocaust.* (New York: Macmillan Publishing Company, 1995.)
6. Andrescu, Andreea, et al. (Szerk.), *Minoritățile etniculturale - Mărturiile documentare. Evreii din România (1945-1965).* (Cluj-Napoca: Fundația Centrală de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2003.)
7. Finkelstein Arnold Dávid: *Fénysugár a borzalmak éjszakájában* (Tel-Aviv: P. Solár&J. Nadiv, 1958).
8. Frojimovics Kinga, *Zsidó bükköségi szervezet Magyarországon 1944-ben.* In: *Tanulmányok a Holocaustról.* (Szerk.: Randolph L. Braham) II. kötet (Budapest: Balassi Kiadó, 2002.)
9. Fecső Zoltán, *A székelyudvarhelyi zsidók végnapjai* (Székelyudvarhely: kéziratos, 2001).
10. Hary Kuller, *Evreii în România anilor 1944-1949. Evenimente, documente, comentarii* (București: Editura Hasefer, 2002).
11. Kovács András, *Mondjatok Káddist egy székely faluért* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1997).
12. Kovács András, *Az erdélyi szombatosság nyomában* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1999).
13. Kovács András, *Útazás a fejé* (Budapest-Kolozsvár: Balassi Könyvkiadó-Kriterion Könyvkiadó, 1995).
14. Kovács András, *Vallomás a székely szombatosság perében* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981).
15. Kányádi Sándor, *Amíg pillog a láng.* In: *Csipekrok az alkonyatban.* (Kolozsvár-Budapest: Polis Könyvkiadó-Magyar Könyvklub, 1999).
16. Moshe Carmilly-Weinberger, *A zsidóság története Erdélyben (1625-1944)* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.)
17. *Mărtiriul evreilor din România 1940-1944. Documente și mărturii.* Ed.: J. Alexandru et al. (Bukarest: Hasefer, 1991.)
18. *Városok és vármegyei szociográfiák. XIV. kötet. Magyar városok.* Ed.: Csíkvári Antal et. al. (Budapest: A Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, 1941.)
19. *Magyar Zsidó Naptár 1941 - 5701* (Budapest: OMIKE-Sajtócsoporth, 1941).
20. Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és néprajzi szempontból.* I kötet. (Pest: Ráth Mór Bizománya, 1868.)
21. Orbán János, *Székelykeresztúr története* (Kolozsvár: 1943).
22. Perri (Friedmann) Jicchák (szerk.), *A marosvásárhelyi zsidóság története.* (Tel-Aviv: 1977.)
23. *Pinkas ha'kebilot. Romania* (Közösségek enciklopédiája. Románia) (Jeruzsálem: Yad Vashem, 1980.)
24. *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de nord sub ocupația borbthystă.* (Bukarest: Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă România, Secția Documentare, 1985.)
25. Traian Rotariu (coord.), *Recensământul din 1941. Transilvania.* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2002.)
26. Randolph L. Braham, *Genocide and Retribution.* (Boston: Kluwer-Nijhoff, 1983.)
27. Randolph L. Braham, *A népi társ politikája. A Holocaust Magyarországon.* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997.)
28. Schwächter Ernő Cháim, *Szenvedéseink a náciizmus alatt.* (Natánia: Barouch Stern Nyomdája, 1993.)
29. Stark Tamás, *Zsidóság a vészkorokban és a felszabadulás után (1959-1955).* (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995.)
30. Szávai Géza, *Székely Jeruzsálem.* In: Székelyföld (Csíkszereda), IV. évf., 1. sz., 2000. január, 41-66. old.
31. Szávai Géza, *Székely Jeruzsálem. Esszéregény az identitásról.* (Budapest: Pont Kiadó, 2008.)
32. Tibori Szabó Zoltán, *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar-román határon 1940-1944 között.* (Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001.)
33. Tibori Szabó Zoltán, *Zsinagógakilincs. Szabadság* (Kolozsvár), XV. évf., 281. sz., 2003. december 6., 3.
34. Tibori Szabó Zoltán, *Bözdújfaluban az idén elmaradt a Kádis. Népszabadság, LXVII. évf., 180. sz., 2009. augusztus 3., 1, 9.*
35. *Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája. I. kötet: Kovászna, Harghita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850-1992 között.* Összeállította Varga E. Árpád (Budapest-Csíkszereda: Teleki László Alapítvány-Pro-Print Könyvkiadó, 1998.) (A továbbiakban: VEÁ-I)
36. *Zsinagóga-kilincs* (<http://www.judaica.hu/30nov2003/object.htm>)
37. *Zsidó Lexikon.* Szerk.: Ujvári Péter. (Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929.)